

De verknoping van religie en radicalisering

De verandering van een discours

Marc Oosterhof-Kok (2557630)
Vak: Masterthesis bestuurskunde
Universiteit: Vrije Universiteit te Amsterdam
Begeleider: de heer dr. S. Çankaya
Datum: 17 november 2017

1	Inleiding	4
1.1	Probleemstelling	5
1.2	Onderzoekopzet	6
1.3	Relevantie	8
1.4	Opbouw van dit rapport	9
2	Theoretisch kader	10
2.1	Het discours en de discoursverandering	10
2.2	Radicalisering en zijn veelvormigheid	13
2.3	Radicalisering in relatie tot religie.	14
2.4	Interpretatiekader	17
3	Methodisch kader	19
3.1.1	Discoursanalyse	19
3.1.2	Hajer	20
3.2	Onderzoeksprotocol	21
3.3	Dataverzameling	24
3.4	Validiteit	26
3.5	Betrouwbaarheid	27
4	Empirisch onderzoek	29
4.1	Leidend/dominant discours voorafgaand aan de key incidents.	29
4.2	Bolkestein: Luzern Rede:	32
4.2.1	Story line binnen de BVD	33
4.2.2	Discourscoalitie	35
4.2.3	Discoursinstitutionalisering	36
4.2.4	Reflectie	36
4.3	Aanslag op het WTC in 1993: de voortgang van de story line	36
4.3.1	De vorming van een discourscoalitie binnen de CIVD	37
4.3.2	De discourscoalitie vorming buiten de CIVD	39
4.3.3	Discoursinstitutionalisering	40
4.3.4	Reflectie	40
4.4	WTC 9/11: Het leidende discours en de internationale stelselwijziging	41
4.4.1	Storyline in Nederland	41
4.4.2	Versterking van de discourscoalitie	44

4.4.3	Discoursinstitutionalisering	46
4.4.4	Reflectie	46
4.5	Moord op Theo van Gogh: De Nederlandse stelselwijziging van geïstitutionaliseerde actoren	46
4.5.1	Storyline	46
4.5.2	Discourscoalitie	47
4.5.3	Discoursinstitutionalisering	48
4.5.4	Reflectie	50
4.6	Discoursverandering	50
5	Conclusie en discussie	55
5.1	Antwoord op de onderzoeksvraag	55
5.2	Theoretische implicaties	57
5.3	Praktische implicaties	58
5.4	Beperkingen en aanbevelingen	58
6	Literatuurlijst	61

1

Inleiding

Radicalisering is in relatie tot religie al langere tijd onderdeel van het nieuws. Mede door recente aanslagen in Londen, Manchester, Parijs, maar uiteraard ook door eerdere aanslagen zoals 9/11. Zeker na 9/11 kent radicalisering in het nieuws en het maatschappelijke en politieke debat een negatieve connotatie, gerelateerd aan geweld in naam van een religieuze overtuiging (Hellemans, 2014). Telkens wordt radicalisering in verbinding gebracht met de islam. Typ “radicalisering” in de zoekfunctie van Google afbeeldingen en het resultaat is een grote hoeveelheid afbeeldingen met Arabische teksten of foto’s met moslims.

De term radicalisering in relatie tot religie, religieuze radicalisering, kent een “vrij” recente intrede in de veiligheidscontext. Deze religieuze vorm van radicalisering wordt gezien als een gevaar voor de sociale cohesie in de samenleving (Vellenga 2011 en de Graaf, 2011) en is sinds de jaren negentig een object van de nationale veiligheidsstaat geworden (De Graaf, 2011). De betekenis van radicalisering wordt pas sinds 2004 hoofdzakelijk in een religieuze context gebruikt door wetenschap en politiek. Voor 2001 werd de term radicalisering vooral in een politieke context gebruikt (Kundnani, 2012).

Religie zit echter al eeuwen verweven in radicalisme, blijkende uit moslimlegers die in de 7^e eeuw al ten strijde trokken of het puriteinse leger in de 17^e eeuw van Oliver Cromwell tegen de Engelse koning (Hellemans, 2014). In Nederland was de Wederdoper beweging in de 16^e eeuw een voorbeeld van religieus radicalisme in een christelijke context (Jansma, 2000). Met deze wetenschap is het opmerkelijk dat bij radicalisering tegenwoordig vaak aan moslims wordt gedacht terwijl de term en het proces van religieuze radicalisering een bredere betekenis kent (Sanders, 2015).

Het veelvuldig gebruik van religieuze radicalisering in relatie tot geweld, suggereert dat er een consensus is over de betekenis en herkomst. Dit is echter niet het geval. Ondanks jarenlang onderzoek is er geen wetenschappelijke en beleidsmatige consensus over de definitie van (religieuze) radicalisering (Schmidt, 2013). Ook Ranstorp (2010) noemt de stand van zaken van onderzoek naar radicalisering in zijn geheel als ‘fragmentarisch en embryonaal’. Vanuit een wetenschappelijk oogpunt is de kritiek op uitgevoerd onderzoek, het ontbreken van empirisch bewijs of een te specifieke case (Buijs, Demant en Hamdy, 2006). Desondanks volgt er wel een definiëring en verdere aanpak naar aanleiding van verricht onderzoek.

De huidige beleidsmatige definiëring en aanpak leiden tot verdachtmaking en uitsluiting van moslimgroeperingen en geven aanleiding tot het misbruiken van burgerrechten (Kundnani, 2012). Het burgerschap en de loyaliteit van allochtone Nederlanders worden regelmatig in twijfel getrokken, denk daarbij aan de discussie omtrent de dubbele nationaliteit in Nederland. Ook polariseert het publieke debat over het maatschappelijk verschijnsel religie en stuurt dit naar een debat over dwang en geweld (De Graaf, 2011). Het gevolg is dat radicalisering in debat als een proces voor de ultieme daad wordt benoemd, of zoals Sedgwick (2009) schetst “wat er gebeurt, voordat de bom afgaat”. Problematisch als je bedenkt dat er een behoorlijk verschil is met de oorspronkelijke betekenis, waarin radicalisering stond voor ferm, stevig, fel voor je mening durven uitkomen en een fysieke uitdrukking betrof (Williams, 1983). Wellicht ligt deze verandering aan de basis van het gemis aan consensus over de term?

Om te begrijpen hoe deze tegenstelling in betekenis is ontstaan, of positief geformuleerd “is ontwikkeld”, is het van belang te onderzoeken of en hoe de verknoping van religie en radicalisering is veranderd. Welke structuurwijzigingen kent de betekenis en hoe is dit ontstaan? Het gaat daarbij om het ontleden van de verknoping van religie en radicalisering, om te bezien hoe deze verknoping door de jaren heen is veranderd.

1.1 Probleemstelling

Vanuit de politiek en de maatschappij kent de verknoping van religie en radicalisering een sterke securitisering en een gevolg van toenemende polarisatie, verdachtmaking en uitsluiting van islam en andere vormen van orthodoxe en georganiseerde vormen van religie. Dit is een probleem voor de betreffende groeperingen en allerm minst het beoogde doel van preventief radicaliseringsbeleid.

Daarnaast is er vanuit een wetenschappelijk oogpunt een gemis aan consensus over de definitie van radicalisering, hetgeen in de beleidsaanpak nu resulteert in een definiëring van radicalisering in relatie tot religie als veiligheidsprobleem, met een scherpe definitie in de richting van moslims. Ook hier leidt het gemis aan consensus tot discussie en verdere uitsluiting.

De constatering is dat deze situatie anders was met betrekking tot de verknoping van religie en radicalisering. Deze verandering is niet eerder onderzocht en kan antwoord geven op de probleemstelling. Het beschrijven van deze verknoping van radicalisering in relatie tot religie betreft een discours. Doormiddel van discoursanalyse

kan achterhaald worden op welke wijze het discours is veranderd tot een veiligheidsprobleem en mogelijk antwoord geeft op het gemis aan consensus in de wetenschap.

1.2 **Onderzoekopzet**

Voor dit onderzoek wordt de discours­theorie gebruikt en is het de verwachting dat het politieke debat en ook het beleidsdiscours te deconstrueren is, te beschrijven is en daardoor inzichtelijk wordt wanneer een nieuwe sociale werkelijkheid is gevormd.

De term discours wordt beschreven als een specifieke uiting, sociale actie, van een object of een bepaalde groep op een bepaald niveau, waarmee de werkelijkheid wordt gestructureerd (Phillips en Hardy, 2002, p.3). De werkelijkheid is in dit geval de sociale werkelijkheid die is hervormd, door onder andere een relatie te leggen tussen religieuze radicalisering en geweld (Vellenga, 2011). Daarbij zit er een tegenstelling in de eerdere betekenis in verknoping met religie en de huidige betekenis, zoals al eerder is beschreven in de inleiding.

Voor het analyseren van het discours, wordt in dit onderzoek de Argumentative Discours Analysis (ADA) van Hajer gebruikt. De ADA beschrijft de wijze waarop narratieven (story lines) samenkomen tot het moment dat een bepaalde interpretatie ervan dominant wordt en een groep actoren (discourscoalitie) via wederzijdse beïnvloeding tot een zekere consensus komt over deze interpretatie. Zodra de nieuwe interpretatie van het discours wordt opgenomen in een visie, beleid of regels (discoursinstitutionalisering) is het proces van discoursverandering compleet. Daarmee geeft discoursanalyse een adequate reconstructie van belangrijke momenten die invloed hebben op het discours.

Het onderzoek en de probleemstelling van deze thesis spitsen zich toe op de periode eind jaren tachtig tot heden. De periode leidde het einde van de Koude Oorlog in en gaf de start voor de opkomst van een “nieuwe vijand” (BVD, 1992).

De bepaling van deze periode blijkt uit vooronderzoek van de verslaglegging van de Binnenlandse Veiligheidsdiensten/Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst en doordat De Koning (2015) en De Graaf (2011) in onderzoeken benoemen dat het startpunt van de securitisering van radicalisering in die periode ligt.

De belangrijkste veiligheidsactoren eind jaren tachtig zijn de Binnenlandse Veiligheidsdienst en diens parlementaire controlemiddel de CIVD. De BVD, na 2002 bekend als de Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD), biedt binnen de

veiligheidscontext met hun verslaglegging/discours een rode draad. Zij geven daar uiting aan door middel van hun positie aan tafel van het openbaar bestuur en door kennisoverdracht aan beleidsmedewerkers en wetenschap (AIVD, 2006, p.44).

De AIVD draagt met haar onderzoek bij aan de beleidsvorming door de Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid (NCTV) en het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (AIVD, 2009, p.15). De Rijksoverheid erkent deze invloed en benoemt dat de AIVD een unieke bron van informatie is voor de ontwikkelingen op het terrein van radicalisering (AIVD, 2014, p.3).

De AIVD wordt gecontroleerd door de Commissie voor de Inlichtingen en Veiligheidsdiensten (CIVD), waarin de voorzitters van verschillende fracties van de Tweede kamer plaats hebben. De CIVD heeft daarmee een belangrijke rol vanwege de mogelijkheid om te toetsen wat besproken wordt met de BVD/AIVD, als ook welke dreiging een politiek gevolg kent en uiteindelijk via de minister van Binnenlandse Zaken als opdracht voor de BVD/AIVD wordt gegeven.

Bovenstaande leidt tot de volgende probleemstelling:

Vanuit politiek en maatschappij kent de huidige verknoping van religie en radicalisering een sterke securitisering en een gevolg van toenemende polarisatie, verdachtmaking en uitsluiting van islam en andere vormen van orthodoxe en georganiseerde vormen van religie. Binnen de wetenschap is er geen consensus en is het oorspronkelijke beeld veranderd in een veiligheidsprobleem. Tot op heden is onduidelijk hoe dit discours is veranderd in de veiligheidscontext en welke actoren hier een rol in spelen.

De probleemstelling leidt tot de volgende onderzoeksvraag:

Hoe heeft het beleidsdiscours over de verknoping van religie en radicalisering zich ontwikkeld binnen de BVD/AIVD en CIVD?

Voor de beantwoording van de onderzoeksvraag worden de volgende deelvragen gesteld:

Theoretische deelvragen:

1. Wat is discours en discoursverandering?
2. Wat is de definitie van radicalisering in relatie tot religie?

Empirische deelvragen:

1. Welk discours was dominant in de periode voorafgaand aan de Luzern Rede?
2. Welke story lines komen samen om met een groep van actoren een discourscoalitie te vormen?
3. Wat is het nieuwe discours omtrent religie in relatie tot radicalisering?
4. Op welke wijze is het nieuwe discours vastgelegd in het institutionele arrangement?

1.3

Relevantie

Wetenschappelijke relevantie

Met betrekking tot de wetenschappelijke relevantie draagt deze thesis bij aan kennis over de ontwikkeling van de verknoping van religie en radicalisering in de Nederlandse veiligheidscontext. Er is in het kader van deze thesis over dit onderwerp in Nederland geen eerder discoursonderzoek gevonden. Met dit onderzoek wordt een bijdrage geleverd aan inzichten over discoursverandering ten aanzien van de verknoping van religie en radicalisering in Nederland. Daarbij draagt dit onderzoek bij aan de wetenschappelijke inzichten voor het uitvoeren van een discoursanalyse.

Maatschappelijke relevantie

De huidige gevoelswaarde ten aanzien van religie en radicalisering geeft, zoals Kundnani (2012) stelt, aanleiding tot verdachtmaking van moslimgroeperingen en tot het misbruiken van burgerrechten. Ook Vellenga (2011) en De Graaf (2011) melden dat religie, in de vorm van islam, meer een debat geworden over geweld en gevaar is geworden. In beleidskaders en het politieke en maatschappelijke debat wordt veelal vanuit een “veiligheidsbril” gekeken naar de relatie van religie (islam) en radicalisering. Veel aandacht gaat daarbij uit naar deradicaliseren of preventief handelen bij omstandigheden die leiden tot mogelijke radicalisering binnen een islamitische context. Het geeft een vernauwing van de onderzoeksvraag voor beleid, met het risico op verdere

uitsluiting of polarisatie. Voorts ontstaat een polarisatie omtrent religie, waarbij orthodoxe vormen ter discussie worden gesteld.

1.4 Opbouw van dit rapport

In hoofdstuk 2 worden de relevante concepten besproken en gedefinieerd voor deze thesis.

In hoofdstuk 3 wordt de analysemethode verklaard en geoperationaliseerd. Daarbij worden de wijze van dataverzameling, betrouwbaarheid en validiteit besproken.

In hoofdstuk 4 volgt het empirische onderzoek.

In hoofdstuk 5 staat de conclusie en de discussie.

In hoofdstuk 6 bevindt zich de literatuurlijst.

2 Theoretisch kader

Het theoretisch kader geeft de belangrijkste theoretische inzichten weer van discours en de verknoping van religie en radicalisering. Het doel is om een wetenschappelijk kader te beschrijven van de verknoping van religie en radicalisering, om daarmee de begrippen te operationaliseren voor het discoursonderzoek. Tevens wordt bepaald wat wel en niet onderzocht wordt.

2.1 Het discours en de discoursverandering

In deze paragraaf wordt ingegaan op de discours Theorie en de discoursverandering. Hiermee wordt het kader geschetst wat discours inhoudt en op welke wijze dit kan veranderen. Dit onderdeel geeft de richting 'hoe' wordt gekeken in dit onderzoek.

Het is van belang om eerst te kenschetsen hoe sociale werkelijkheid wordt beschreven in de wetenschap. De reden is dat de visie op en de bedoeling van deze term essentieel zijn voor de kern van deze scriptie, namelijk de verandering van woorden/discours. De wereld wordt door de sociaal constructivist namelijk niet gezien als vaststaand en objectief, maar deze wordt geconstrueerd door sociale interactie. Door met elkaar te praten over eenzelfde object, kennen wij betekenis toe. Na het gezamenlijk vaststellen van deze betekenis wordt een sociale werkelijkheid gevormd. Berger en Luckmann (1966) geven aan dat de sociale werkelijkheid ook wordt gevormd door de betekenis die wij met onze kennis eraan geven. Werkelijkheid, kennis en de vorming hiervan wordt beïnvloed door context, verschillende actoren en culturele/historische kleuring.

In relatie tot dit onderzoek is het van belang dat het besef er is dat de werkelijkheid, onze definitie of zienswijze op de verknoping van religie en radicalisering, wordt geconstrueerd door de context en/of verschillende actoren. In de inleiding is al geschetst dat er een verandering in connotatie en betekenis van de relatie tussen religie en radicalisering wordt gezien door wetenschappers. Het beeld hierachter is de aanwezigheid van de sociale werkelijkheid, die wordt gevormd door derden door middel van sociale interactie. Dit onderdeel, de sociale interactie, is essentieel voor deze masterthesis. De reden is dat de sociale interactie in onze maatschappij vorm krijgt met taal. Denk aan het stellen van vragen, delen van betekenis of kennis en ook het verbinden van contexten of woorden. Taal is in deze thesis ook onderdeel van het

onderzoek, namelijk door het onderzoeken van de verandering van betekenis en de beleving van deze taal.

Taal, het discours, wordt beschreven als een specifieke uiting, sociale actie, van een object of een bepaalde groep op een bepaald niveau, waarmee de werkelijkheid wordt gestructureerd (Phillips en Hardy, 2002, p.3). Hajer (2006) definieert discours als een ensemble van ideeën, concepten en categorieën waarmee betekenis wordt gegeven aan sociale en fysieke fenomenen. Deze ideeën, concepten en categorieën worden door identificeerbare uitvoeringspraktijken geproduceerd (Hajer, 2017). Ook komt het tot stand door intergerelateerde teksten, nieuwe inzichten in beleid, en bijbehorende praktijken (Phillips & Hardy, 2002, p.3). Foucault (1984) gaat hier verder in en stelt dat onderwerpen worden geconstrueerd met discours als “macht van spreken” en creëren de discoursen vervolgens een regime van de “waarheid”. Een discours is dan “hoe” over een onderwerp wordt gesproken, wat tot uiting komt in alle vormen van gesproken of geschreven tekst. De overeenkomsten tussen de auteurs is de identificeerbaarheid van de actoren die invloed hebben op het discours. Het maakt dat de discoursentheorie in ieder geval geschikt is om te identificeren “hoe” de verknoping tussen religie en radicalisering is verlopen. Het gaat dan om de geschreven tekst en “hoe” erover gesproken is. Voor deze thesis is de beschreven definitie van Phillips en Hardy (2002, p.3) het meest passend, omdat daar alle elementen voor discours naar voren komen die ik van belang acht.

Discours kan ook veranderen, omdat een sociale werkelijkheid niet vaststaat, er door toenemende kennis een andere visie ontstaat en daarmee de sociale interactie wordt beïnvloed. Hajer (2017) stelt dat er altijd meningen, opvattingen en handelingen zijn die verbonden zijn met voorkeuren en belangen van actoren. Denk aan de verschillende zienswijzen, of standpunten van politieke partijen. Een andere invloed op dit standpunt is de lobbyist die een ander belang heeft en graag een toevoeging of verandering van een standpunt wil. Dit beïnvloedingsproces, met daarin de verschillende opvattingen, belangen, handelingen, zorgt voor verandering van discours. Actoren die een standpunt aannemen, kunnen door toenemende kennis, of veranderende belangen een ander standpunt innemen. Laclau en Mouffe benoemen dat deze discoursverandering, het ‘field of discursivity’, oneindig is (Jørgensen en Phillips, 2002, p.55). Daarmee zeggende dat het verdringen van een leidend (dominant) discours, door een opvolgend discours oneindig vaak mogelijk is (Jørgensen en Phillips, 2002, p.55). Dit beeld sluit

eveneens aan op de vorming van de sociale werkelijkheid, wat eerder deze paragraaf is geschetst.

Jørgensen en Phillips (2002) onderscheiden twee manieren van discoursverandering: door interne factoren en door externe factoren. Interne factoren zijn taalgebruik, context en wijze van communicatie. De reikwijdte van interne factoren hangt af van wie het zegt (actor) en wanneer of waar de persoon het zegt (Hajer, 2006). Dit geldt ook voor de invloed op de discoursverandering.

Het verenigen of overeenkomen van principes in het nieuwe discours, zal leiden tot een dominant discours of bijstelling van het reeds aanwezige discours. Ook het gebruik maken van elementen uit verschillende bestaande discourses, heeft invloed op de discoursverandering. Externe factoren zijn de niet-discursieve sociale, culturele en institutionele invloed factoren op de discursieve praktijk en ook ingrijpende fysieke gebeurtenissen. De externe factoren kunnen de dominantie positie van een discours onder druk zetten of versterken, zoals een aanslag in geval van de verknoping van religie en radicalisering. De aanslag heeft een directe invloed op het geldende discours, maar is geen onderdeel van de sociale praktijk. Hajers (1993) visie op discoursverandering vult daarin aan. Hij ziet het als een continu proces van betekenis geven aan de vage en ambigue sociale wereld door middel van story lines/narratieven. Deze story lines hebben een structurerende werking op een discours binnen een bepaalde sociale praktijk. Gekoppeld aan deze thesis ontstaat het beeld dat de verknoping tussen religie en radicalisering kan veranderen of zoals in de vraagstelling staat, ontwikkelen.

Deze paragraaf geeft het volgende kader voor het onderzoek: De verandering van werkelijkheid of zienswijze van religie in relatie tot radicalisering wordt geconstrueerd door context en/of verschillende actoren. Taal, discours, komt tot stand door intergerelateerde teksten, nieuwe inzichten in beleid, en bijbehorende praktijken. Een discours is dan "hoe" over een onderwerp wordt gesproken, wat tot uiting komt in alle vormen van gesproken of geschreven tekst. Het verenigen of overeenkomen van principes in het nieuwe discours, zal leiden tot een dominant discours of bijstelling van het reeds aanwezige discours. Dit betreft een continu proces en is te analyseren. De methode van analyse zal in hoofdstuk 3, het methodische kader, worden besproken.

2.2

Radicalisering en zijn veelvormigheid

Naast de theoretische beschrijving over de zienswijze van dit onderzoek, is het ook van belang om de inhoudelijke elementen religie en radicalisering te duiden. Dit geeft het kader ‘wat’ er onderzocht wordt.

Radicalisering kent verschillende definities en in de hedendaagse debatten en maatschappelijke discussies worden veel termen en vormen door elkaar heen gebruikt. Voor deze thesis is het van belang om duiding te geven aan de radicalisering in relatie tot religie, om daarmee een wetenschappelijk kader te bieden voor dit onderzoek. Alvorens te komen tot definiëring van radicalisering, het proces van radicalisme, wordt eerst context gegeven over radicalisme.

Volgens de Van Dale is radicalisme ‘de neiging tot diepingrijpende hervormingen’ en viel ook Martin Luther King onder de noemer ‘radicaal’. Radicalisme verwijst ook naar een ernstige onvrede met de bestaande maatschappelijke constellatie en leidt tot het idee hoe deze situatie anders zou kunnen en welke actoren dit kunnen bewerkstelligen (Buijs, Demant en Hamdi, 2006 p. 14). Onvrede en de behoefte om deze situatie te veranderen zijn daarmee kernelementen van radicalisme. Dit beeld van radicalisme leidt vervolgens tot verschillende definiëringen van radicalisering.

Slootman et al. (2008, p. 256) zien radicalisering als: “Een proces van delegitimatie, waarin het vertrouwen in het systeem afneemt, de persoon zich steeds verder terugtrekt in de eigen groep en hij/zij zich geen onderdeel meer voelt van de samenleving.” Dit proces gaat gepaard met de wens en de intentie om diepingrijpende veranderingen in het systeem toe te passen, waarin deze intentie met de uiterste vorm van radicalisme wordt omgezet in gewelddadige acties.

Een andere invalshoek is de meer politieke betekenis die Koning en Meijer (2015) geven aan radicalisering. Zij stellen dat “radicalisering een proces is waarbij groepen en/of individuen zich in woord en/of handelingen verwijderden van en keren tegen de bestaande waarden, arrangementen en instituties zoals die door de politieke elites worden beschermd “.

Radicalisering wordt ook gezien als een proces van verandering in geloof, gevoel en gedrag, waardoor in toenemende mate conflicten tussen groepen onderling worden gerechtvaardigd (McCauley & Moskalenko, 2008).

In alle definities komt een proces van verandering, afkeer of afzetten naar voren, waarin in ieder geval afstand wordt genomen of een veranderende blik is op de bestaande waarden van de maatschappij. Het gevolg is een terugtrekkende beweging in

de eigen groep, het zij politiek of religieus. Nadien bestaat de kans dat er conflicten ontstaan over de tegenstellingen van de verschillende groepen. In extreme mate leidt dit tot geweld.

Binnen deze beschrijving kan er ook een onderscheid worden gemaakt in drie vormen van radicalisering. Gielen (2008) maakt een onderscheid in de dimensies politiek, religieus en ook sociaal cultureel". Ook Coolsaet (2008, p.157) maakt een scheiding, hij doet dit in twee soorten radicalisering: politieke en religieuze radicalisering. Onderzoek van Slootman et. al. (2006) ondersteunt deze conclusie van Coolsaet. Voor dit onderzoek wordt alleen gekeken naar de verknoping van religie en radicalisering. De politieke en sociaal culturele context zullen daardoor niet worden behandeld. Kanttekening is dat religieuze vormen van radicalisering soms in de beleidsstukken ook een politieke context kennen, denk bijvoorbeeld aan de geradicaliseerde politieke islam. Vooralsnog blijkt uit onderzoek van Slootman en Tillie (2006) dat de religieuze en politieke dimensie vooralsnog onafhankelijk zijn. In dit geval wordt bedoeld dat orthodoxie niet automatisch leidt tot politieke onvrede (radicalisering) en dit geldt ook vice versa. Recenter wetenschappelijk onderzoek met empirische basis is er op dit vlak niet. Voor dit onderzoek wordt daarom uitgegaan van de scheiding tussen de politieke en religieuze context.

In de volgende paragraaf zal dieper worden ingegaan op radicalisering in relatie tot religie.

2.3 Radicalisering in relatie tot religie.

Radicalisering in relatie tot religie, in het kort gezegd religieus radicalisme, kent vele vormen, waarvan de meeste vormen vreedzaam zijn (Hellemans, 2014). Opvallend is dat veel literatuur gaat over de gewelddadige vorm van religieuze radicalisering (Schmid & Price, 2011, p.337). Dit is te verklaren door de recente aandacht voor dit onderwerp naar aanleiding van aanslagen en ook de recentheid van de onderzoeken in het kader van doorgronden van religieuze radicalisering, ter voorkoming van terrorisme. Daarbij kent deze literatuur een sterke link met terrorisme, waarvan radicalisering het voorafgaande proces is (Rijksoverheid, 2007). De relatie met religie wordt daarin gelegd, vanuit het islamitische radicalisme. Dit zal later in deze paragraaf worden behandeld.

De basis van religieuze radicalisering volgt uit een zoektocht naar een eigen identiteit en mondt uit in orthodoxie (Coolsaet, 2008 en Buijs, Demant en Hamdi,

2006). Orthodoxie is het vasthouden aan de vaste tradities van de eigen religie of stroming binnen deze religie, de rechtgelovigheid. Onderzoek naar de relatie tussen orthodoxie en radicalisering is overigens minimaal (IMES, 2010), maar gesteld kan worden dat orthodoxie niet automatisch leidt tot radicalisering of een verhoogde vorm tot radicaliseren (Slootman en Tillie, 2006, p.4). Denk bijvoorbeeld aan de Bible belt in Nederland, waar (vooralsnog) geen vorm van radicalisme in gewelddadige vorm aanwezig is. Wel kan gesteld worden dat een gedeeld gevoel van deprivatie (real of perceived), een gevoel van ongelijkheid en een gevoel van uitsluiting, dreiging, vernedering en frustratie een rol spelen in het radicaliseringsproces (Coolsaet et al, 2008, p. 156-157, Moghaddam, 2009). Religie kan wel een factor zijn voor radicalisering, maar hier is geen consensus over in de wetenschap.

Coolsaet concludeerde in 2008 dat religie niet aan de wortel van radicalisering ligt. In 2017 stelde hij zijn conclusie in een interview met De Morgen bij en speelde religie wel een rol in radicalisering, maar was het niet de motor. De AIVD sprak in Nederland al sinds 2002 van een link tussen religie (islam) en radicalisering, maar noemt in latere onderzoeken ook andere factoren, zoals leeftijd, integratie en economische factoren. Ook Aslan (2017) trok de conclusie dat in de radicalisering van jongeren, de moskee en religieuze leiders een belangrijke rol spelen. Kortom, er lijkt op basis van recent onderzoek wel een relatie tussen religie en radicalisering te zijn. In de geschiedenis van religieuze radicalisering komt dit ook naar voren en is radicalisme een diepgewortelde tendens van religie. Het gaat daarin om de strijd van een nieuwe (vorm) van religie met de religie van de gevestigde orde (Hellemans, 2014). Er is altijd een vorm van afzet tegen de gevestigde orde aanwezig geweest in de geschiedenis. De genoemde moslimlegers in de 7^e eeuw en ook de Wederoper beweging in de inleiding zijn daarvan voorbeelden. Ook het geweldscomponent is geen recente toevoeging, gegeven de al langere aanwezige strijd ten aanzien van de gevestigde orde. Een terugkerend patroon is in ieder geval de druk van een nieuwe religie tegen een gevestigde orde van religie, met dien verstande dat de huidige situatie in Nederland een sterke secularisering kent sinds eind jaren tachtig.

Desondanks wordt door Vellenga (2011) en de Graaf (2011) gesteld dat er pas na 9/11 wordt gesproken over religieuze radicalisering als veiligheidsprobleem. De religieus-orthodoxe uitingvormingen, zoals de gezichtssluier, het preken van imams, worden steeds vaker gecategoriseerd als een veiligheidsprobleem. Onderzoeken in de periode na 9/11 leggen de nadruk op radicalisering in een religieuze context meer en meer in relatie tot terrorisme. Recentere onderzoeken brengen meer nuance aan op het

vlak van religieuze radicalisering islamitische context en leggen de focus op islamitisch radicalisme, het jihadisme (Ham, Scholten en Wijk, 2016, p. 30). Vooralsnog resulteert dit in de wetenschap tot een vernauwing naar islamitisch radicalisme als een vorm van verknoping tussen religie en radicalisme.

Het islamitisch radicalisme is een religieus geïnspireerde vorm van radicalisme (Slootman en Tillie, 2006). Binnen het islamitisch radicalisme wordt gesproken over het salafisme (orthodox religieus gedachtegoed), fundamentalisme (een specifieke combinatie van religieuze attitudes) en islamisme (politieke aspiraties). Voor de duidelijkheid wordt de definitie van het islamitisch radicalisme gegeven. Deze definitie laat de hierboven genoemde elementen duidelijk zien. Volgens Slootman en Tillie (2006) is islamitisch radicalisme een verre gaande delegitimatie van de bestaande orde en een streven naar diepgaande veranderingen in de samenleving. In feite vergelijkbaar met de definitie van radicalisering. De toevoeging is echter dat het islamitisch radicalisme wordt gedreven door een aantal overtuigingen, bijvoorbeeld dat de islam onder vuur ligt en de grondslagen van het geloof moeten worden hersteld in de samenleving. In dit geval een sterke gelijkenis met orthodoxie, ware het niet dat het islamitisch radicalisme in extreme vorm, islamisme in de vorm van jihadisme, uiteindelijk kan leiden tot terrorisme. Het islamitisch radicalisme wordt nu gezien als maatschappelijk gevaar. Het nationale Contraterrorismestrategie 2016-2020, (NCTV, 2016, p.7), het Openbaar Ministerie (OM), Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD) en andere veiligheidsactoren bevestigen dit beeld.

Al met al is te stellen dat religieus radicalisme voornamelijk wordt beschreven als islamitisch radicalisme, omdat daar de meeste aandacht naar uitgaat in de veiligheidscontext. Het algemene beeld, waar religieus radicalisme zich afzet tegen de gevestigde orde en streeft naar een diepgaande verandering blijft gelden. De huidige specificering naar islamitisch radicalisme is een voortvloeiende op dit beeld en kent een duidelijk gevaar in de beeldvorming in het politieke en maatschappelijke debat. Het huidige religiedebat kent namelijk een sterke polariserende werking in de politiek en is een debat geworden over dwang en geweld (De Graaf, 2011).

Uit onderzoek van Cliteur (2010) en Vellenga (2011) blijkt dat het dominante discours in het politieke en maatschappelijke debat een nauwe relatie legt tussen religieuze orthodoxie, onverdraagzaamheid en geweld. Dit is in tegenstelling tot het wetenschappelijke onderzoek wat is gedaan naar religieuze orthodoxie, waar deze relatie niet werd gelegd. Opvallend is dat de nadruk sterk op de islam lag. In een later

stadium wordt in het politieke debat niet eens meer alleen over de islam gesproken, in associatie met geweld en dwang, maar over religie in het algemeen. De aandacht ligt dan op de orthodoxe en georganiseerde vormen van religie (Vellenga, 2011).

Hierbinnen zijn volgens Vellenga (2011) drie stromen te ontdekken. De eerste stroming ziet radicaal fundamentalisme als een reactie op modernisering. De tweede stroming staat daar diametraal tegenover en ziet orthodoxe en georganiseerde religieuze stromingen als bronnen van dwang, geweld, macht en overheersing. De derde stroming staat hier tussenin en stelt dat alleen de extremistische vormen van religieuze orthodoxie bronnen van geweld zijn.

Vellenga (2011) stelt dat het opvallend is dat in de derde stroming de nadruk is komen te liggen op de relatie tussen orthodoxie en onveiligheid. Dit blijkt onder andere uit het “Actieplan polarisatie en radicalisering” van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, waar de aandacht meer uitgaat naar het voortraject van religieus extremisme onder de noemer van polarisatie en radicalisering.

Ook worden de orthodox-religieuze standpunten en gedragingen van de islam in verband gebracht met geweld. Voorbeelden daarvan zijn het voorgestelde Boerkaverbod in 2010, de jarenlange discussie omtrent dubbele nationaliteit en het oplaaieren van de discussie over islam en islamitisch terrorisme na de aanslagen in Parijs in 2015. Desondanks blijft empirisch bewijs uit.

2.4 Interpretatiekader

De verwachting voorafgaande aan dit onderzoek is dat er een verandering is opgetreden in het beleidsdiscours omtrent de verknoping van radicalisering en religie. Het geconstateerde probleem, dat de huidige verknoping van religie en radicalisering een sterke securitisering kent, zal onderzocht worden aan de hand van discoursanalyse.

Onderzocht wordt of er een verandering is opgetreden in het discours en er daardoor een nieuwe werkelijkheid optreedt over de verknoping van religie en radicalisering. De factoren die hierop van invloed zijn, is de manier “hoe” over deze verknoping wordt gesproken, of deze principes samenkomen of overeenkomen in een nieuw discours en leiden tot bijstelling van het aanwezige discours. Dit onderdeel zal in het methodische kader verder gedefinieerd worden.

Op basis van het theoretisch kader mag verwacht worden dat radicalisering in relatie tot religie beschreven wordt als een zoektocht naar een eigen identiteit binnen religie, waarbij vanuit de nieuwe orthodoxe religie verzet is tegen de gevestigde religie.

Ook zou de nieuwe orthodoxe religie streven naar een diepgaande verandering in de samenleving en in extremistische vormen gebruik maakt van dwang of geweld.

Dus het onderdeel verzet zal gericht zijn op de gevestigde religie en in extremistische vorm gebruik maken van dwang of geweld. Dit geeft de volgende definitie:

De zoektocht naar een eigen identiteit binnen religie, waarbij vanuit de nieuwe orthodoxe religie verzet is tegen de gevestigde religie, de nieuwe orthodoxe religie streeft naar een diepgaande verandering in de samenleving en in extremistische vormen gebruik maakt van dwang of geweld.

Met de wetenschap dat het politieke en maatschappelijke debat een andere relatie kent omtrent religie, blijft de vraag hoe dit is ontstaan. De wijze waarop, of “hoe”, er gesproken wordt over de verandering in de verknoping van religie en radicalisering zal gezocht moeten worden in het onderdeel verzet op de gevestigde religie of (in extremistische vorm) gebruik van geweld. Dit onderdeel zal in het empirische onderzoek aan de hand van een discoursanalyse worden verricht. De uitvoering van de discoursanalyse zal in het volgende hoofdstuk worden toegelicht.

3 Methodisch kader

In dit hoofdstuk wordt het onderzoeksprotocol opgesteld voor het empirisch onderzoek. Onderdeel daarvan is de wijze van dataverzameling en de betrouwbaarheid en validiteit van dit onderzoek. Zoals in paragraaf 1.2 reeds is genoemd, wordt de discoursverandering van de verknoping van religie en radicalisering onderzocht aan de hand van de discourestheorie. De reden hiervoor is uitgelegd in paragraaf 2.1. Het analyseren van discours wordt met discoursanalyse gedaan en zal in dit onderzoek verder worden toegelicht.

Discoursanalyse wordt vaak in één adem genoemd met framing-onderzoek (Kitzinger, 2007, p. 140). Discoursanalyse kijkt echter verder dan framing-onderzoek. Waar framing-onderzoek hoofdzakelijk kijkt naar de inhoudsanalyse, een kwantitatieve benadering, kijkt discoursanalyse verder en richt het zich op een kwalitatieve benadering. Met discoursanalyse kan men betekenis ontlenen aan een tekst, die verder gaat dan de oorspronkelijke intentie van de auteur (Smith en Bell, 2007, p.78). Betekenis ontlenen aan een tekst die verder gaat dan de oorspronkelijke intentie van de auteur is de bedoeling in deze thesis en daarom is gekozen voor discoursanalyse. Daarbij geeft discoursanalyse de mogelijkheid om de verandering van discours te analyseren, hetgeen aansluit bij de hoofdvraag van dit onderzoek en de empirische deelvragen 1 en 3.

3.1.1 Discoursanalyse

In deze paragraaf wordt ingegaan op wat discoursanalyse is en hoe dit te gebruiken is in het discousonderzoek naar de verandering van de verknoping van religie in relatie tot radicalisering.

Discoursanalyse kent meerdere benaderingen die inhoudelijk van elkaar verschillen. Zo zijn er benaderingen waarbij het gaat om een discursieve constructie die niet alleen via taal tot stand komt, maar ook via andere sociale handelingen. Voorbeelden hiervan zijn Foucault en Laclau en Mouffe.

Foucault en Laclau & Mouffe hechten beiden veel belang aan het bestuderen van taalgebruik in de praktijk en hoe sociale handelingen invloed hebben. Hun discoursopvatting leent zich minder voor deze thesis, omdat zij ook de praktijk van het alledaagse taalgebruik bestuderen.

De andere benaderingen, met de zienswijze dat via taal sociale verhoudingen en identiteiten geconstrueerd worden, passen wel bij deze thesis. Voorbeelden hiervan zijn

Fairclough en Hajer. Het methodische kader van Fairclough (1992) gaat uit van een verklaring of stellingname in het onderzoeken. Deze houding is in deze thesis niet van belang, hetgeen de Kritische Discoursanalyse van Fairclough minder geschikt maakt. Het is van belang om neutraal te kijken naar het discours en te beschrijven wat er gebeurt. Dit maakt het methodische kader van Hajer meer geschikt.

3.1.2 Hajer

De Argumentative Discours Analysis (ADA) van Hajer geeft een neutrale invalshoek van discoursanalyse. Hajer kijkt met zijn onderzoeksmethode naar beleidsvoorkeuren en betekenisgeving in beleidsprocessen en het uiteindelijk ontstaan van discoursinstitutionalisme. De Argumentative Discours Analysis geen wetenschappelijke objectiviteit na. Het doel is om ongelijke sociale verhoudingen aan het licht te stellen en te kijken naar beleidsvoorkeuren en betekenisgeving in beleidsprocessen. Het nadeel van deze methode is daarmee direct een voordeel voor deze thesis, in het aan het licht stellen van deze ongelijke verhoudingen.

Hajer kijkt naar wat er wordt gezegd, tegen wie en in welke context, en onderscheidt daarin een tweetal fasen in de verandering van het discours. De eerste fase is het ontstaan van een discourscoalitie aan de hand van het samenkomen van *story lines*. *Story lines* zijn ‘fragmenten van discourses met een sterke structurerende werking’ (Pestman, 2001, p.21). Voorbeelden daarvan zijn de termen ‘duurzame ontwikkeling’ en ‘ecologische modernisering’, in het kader van klimaatverandering. Deze termen ontstonden onder andere op internationale fora van gezaghebbende wetenschappers, waardoor een stempel is gedrukt op de totstandkoming van nationaal en internationaal milieubeleid. De kracht van een *story line* ligt in het meervoudige karakter van het begrip. Binnen de *story line* worden bijvoorbeeld metaforen gebruikt als beeldvorming van een probleem, in plaats van de statische en theoretische bewoording. Naarmate een *story line* succesvoller en krachtiger wordt, kan er naast de retorische betekenis ook een praktische betekenis worden gegeven.

Een krachtige *story line* heeft ook een complexiteit reducerende werking en wordt door betrokken actoren ervaren als ‘goedklinkend’ (Pestman, 2001). Bijkomend is de sterke gelijkenis met intertekstualiteit van Fairclough, waarin het verschil in stemmen wel of niet leidt tot discoursverandering. Dit biedt een overlap, waardoor aanvulling van CDA ook niet benodigd is voor deze thesis.

Zodra de *story line* een sterke structurerende werking kent en herinterpretatie of aanpassing van het geldende discours mogelijk wordt, dan ontstaan er discourscoalities.

Dit zijn los van elkaar staande praktijken die door middel van discursieve lijn aan elkaar worden gerelateerd. Het gaat dan om de vorming van een gemeenschappelijk discours, waarin meerdere story lines samenkomen. Op dat moment draagt een nieuwe story line bij aan de structurering van een nieuwe discours-coalitie, door het mobiliseren van medestanders en het beheersen van tegenstanders. Het gaat in de discourscoalitie niet om het rechtmatig uitoefenen van het gezag, maar juist om het ideologisch charisma van de coalitie. Ook de introductie van nieuwe metaforen structureert de nieuwe discours-coalitie.

Aan een discourscoalitie kan ook gewerkt worden. Denk daarbij aan bijeenkomsten van kleine groepen gezaghebbende personen uit maatschappelijke, wetenschappelijk en politieke kringen die gaan brainstormen over een bepaalde visie. De coalitie bestaat uit verschillende actoren met verschillende achtergronden en gebruiken niet dezelfde argumenten. Sterker nog de coalitie kan zelfs tegengestelde argumenten gebruiken, maar er wordt eenzelfde story line of interpretatie van de story line gehanteerd.

Op het moment dat het gekozen (dominante)discours binnen de sociale praktijk en beleid wordt vastgelegd, wordt er gesproken van discoursinstitutionalisme. Hiermee wordt bedoeld het inbedden van een discours in bepaalde institutionele zaken zoals beleid, regels en praktijken (Hajer, 2006). In deze thesis wordt naar het beleidsdiscours gekeken omtrent de verknoping van religie en radicalisering. Hajers methode leent zich hier uitstekend voor, omdat zijn methode naar beleidsvoorkeuren en betekenisgeving in beleidsprocessen kijkt. Dit maakt dat er met zijn methode antwoord gegeven kan worden op de hoofdvraag. In de operationalisering wordt uiteengezet “hoe” zijn methode te gebruiken is voor deze thesis.

3.2 Onderzoeksprotocol

De discoursanalyse van het beleidsdiscours over de verknoping van religie en radicalisering vindt plaats op basis van Argumentative Discours Analysis (ADA) van Hajer. De methode van Hajer bestaat uit de volgende 10 stappen:

1. Deskresearch, waarin een algemeen onderzoek naar documenten en stellingnames wordt verricht. Het doel is om een chronologie vast te stellen en relevante gebeurtenissen voor het eerst te beschouwen.
2. Afnemen van helikopterinterviews met diverse actoren die een “overview” hebben over de posities in het discours.

3. Document analyse, met als doel de concepten en ideeën verder te structureren en story lines vast te stellen.
4. Interview met key players. Het doel is om meer informatie te verkrijgen over causale verbanden en reconstrueren van het discours.
5. Raadplegen van sites of argumentation, zoals het lezen van verslagen van debatten, onderzoeken en rapporten.
6. Analyse van positioneringseffecten. Het analyseren van actoren en de wijze waarop zij in een positie worden gedwongen. Dit is gerelateerd aan het persoonlijke en ook het institutionele niveau. Bepaalde rollen kunnen worden afgewezen.
7. Identificatie van key incidents, die essentieel zijn voor het begrip van de discursieve dynamiek in de casus.
8. Analyse van de practices in specifieke cases. Het onderzoeken van de verzamelde data, waarin hetgeen wat gezegd wordt gerelateerd met waarin dit gezegd wordt.
9. Interpretatie, ter ontdekking van een discursieve ordening in een specifiek domein en bepaalde tijdsperiode.
10. Tweede bezoek aan key actors, om actoren met de onderzoeksbevindingen te confronteren en het bevestigen van de verborgen structuren in taal.

Deze 10 stappen kunnen in dit onderzoek niet allemaal doorlopen worden. Allereerst betreft de case een geheime organisatie, de AIVD/BVD. Niet alle informatie is te verkrijgen. Ten tweede zijn key players en actoren niet te spreken met betrekking tot dit onderwerp, vanwege de geheimhoudingsplicht. Ook kunnen de onderzoeksbevindingen niet teruggekoppeld worden door de geheimhoudingsplicht. Respons op deze bevindingen is immers niet mogelijk. Wel kunnen de stappen 1,3,5 en 6 tot en met 9 doorlopen worden. In paragraaf 3.4 en 3.5 zal het gemis aan stap 2, 4 en 10 en de risico's voor betrouwbaarheid en validiteit worden behandeld. Tevens zal beschreven worden hoe dit gemis ondervangen is.

De methode van Hajer past zoals gezegd binnen het beperkte tijds karakter van deze masterthesis. Het startpunt is eind jaren tachtig, welke reeds in de inleiding is toegelicht. Na de stappen 1, 3, 5 en 7 van Hajer, is bepaald welke gebeurtenissen als “key incidents” worden gezien voor de discoursverandering van de verknoping van religie in relatie tot radicalisering. Op basis van diverse uitkomsten van het deskresearch, bestaande uit wetenschappelijk en veiligheidsonderzoek (Veldhuis,

Bakker, 2007; Koning, 2015; AIVD, 2006), zijn de volgende vier gebeurtenissen geselecteerd:

1. De Luzern rede in 1991
2. De aanslag op het WTC in 1993
3. De aanslag op het WTC in 2001
4. De moord op Theo van Gogh in 2004.

Elke gebeurtenis wordt afzonderlijk van de ander geanalyseerd, maar de gebeurtenis staat wel in verbinding met de andere gebeurtenissen. Elke gebeurtenis wordt beschreven aan de hand van de drie fasen van Hajer: story line, discourscoalitie en discoursinstitutionalisering. Daarbij wordt steeds gekeken en onderbouwd hoe ver een story line komt en of dit uiteindelijk tot een discoursverandering leidt. Bovenstaande resulteert in de volgende geoperationaliseerde aanpak.

Story lines

Story lines zijn te herkennen door het samenvattende karakter, gebaseerd op achterliggende complexe verhalen. In deze thesis wordt dit als volgt onderzocht:

• Wat is de story line?
• Wat vertelt de story line?
• Welk symbool laat de story line zien?
• Wordt de complexiteit gereduceerd of gestructureerd door de story line?
• Hoe wordt gereageerd op de story line?

Discourscoalitie

Zodra de story line een sterke structurerende werking kent en herinterpretatie of aanpassing van het geldende discours mogelijk wordt, dan ontstaan discourscoalities. Dit zijn los van elkaar staande praktijken die door middel van discursieve lijm aan elkaar worden gerelateerd. Dit wordt als volgt in deze thesis onderzocht:

• Is er consensus over de story line, of samenkomst van story lines?
• Hoe wordt door de actoren omgegaan met tegengesteld op de story line?
• Ontstaat er een groep die dezelfde story lines hanteert?

- Wat is het nieuwe discours of de herinterpretatie van het oude discours?

Discoursinstitutionalisme

De laatste fase van discoursverandering ontstaat op het moment dat de gezamenlijke actoren van de discourscoalitie het nieuwe discours overnemen in het beleid, regels en praktijken. Dit element wordt als volgt in deze thesis onderzocht:

- Staat het nieuwe of de herinterpretatie van het discours in beleid en/of regels van de institutie?
- Is er een visie geformuleerd met het nieuwe discours?

Tot slot

De ADA van Hajer wordt gebruikt voor de analyse van deze thesis. Aan de hand van bovenstaande vragen wordt de tekst geanalyseerd en kan het proces van discoursverandering in kaart worden gebracht. Bovenstaande vragen zullen niet letterlijk terugkomen in de tekst, om de leesbaarheid te behouden. Wel bieden de vragen een leeswijzer voor de gebeurtenissen. Dit ziet er als volgt uit:

Eerste deel van de gebeurtenis	Story line
Tweede deel van de gebeurtenis	Discourscoalitie
Derde deel van de gebeurtenis	Discoursinstitutionalisering

3.3

Dataverzameling

Centraal in het onderzoek staan de eerder gebeurtenissen: Luzern rede in 1991, aanslag op het WTC in 1993, aanslag op het WTC in 2001 en de moord op Theo van Gogh in 2004.

De analyse van het beleidsdiscours is verricht aan de hand van 84 documenten en is daarmee breder dan de periode van de vier gebeurtenissen. De reden is het deskresearch van de ADA methode van Hajer, het algemene onderzoek van documenten en stellingnames. Een tweede reden is dat de geselecteerde gebeurtenissen zelf nog niet direct antwoord geven op het directe gevolg van het discours of story line nadien. Daartoe is bij ieder van de vier gebeurtenissen ook gekeken naar documenten rond de gebeurtenis. Die documenten zijn per tijdsperiode uiteen gesitueerd in tabel 1.

Periode	Kwartaalverslag	Jaarverslag	Onderzoek document	Tweede Kamer stuk
---------	-----------------	-------------	--------------------	-------------------

1985-1989	18x		1x	1x
1990-1995	4x	4x	3x	4x
1996-2000		5x	2x	4x
2001-2005	10x	1x	3x	2x
2006-2016		11x	7x	3x

Tabel 1. Uiteenzetting van documenten per tijdperiode.

De bron voor de documenten van de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD) en in 2002 AIVD, is de Stichting Argus, een onafhankelijk onderzoeks- en persbureau. Stichting Argus heeft de verslaglegging in tabel 1. met een verzoek op basis van de Wet op Openbaar Bestuur van de BVD verkregen. Vanaf 2006 brengt de AIVD elk jaar een openbaar verslag uit van de gebeurtenissen in het jaar ervoor. Daarnaast kan er sprake zijn van eventuele geheime documenten die niet openbaar zijn. In paragraaf 3.4. wordt beschreven hoe hier in dit onderzoek mee om is gegaan.

De Tweede Kamer stukken van de CIVD en onderzoek documenten vanuit de wetenschap of dreigingsanalyses van de BVD/AIVD en ook verdiepingsonderzoek van bijvoorbeeld radicaliseringsprocessen, zijn openbaar toegankelijk via <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/> en vindbaar via www.google.nl.

De kwartaal- en jaarverslagen van de BVD/AIVD zijn als rode draad genomen. In deze documenten geeft de BVD/AIVD jaarlijks hun visie en analyse. Dit geeft inzicht in het dominante discours van de BVD/AIVD en de set van regels en conventies die het handelen van de BVD/AIVD bepaalt. De BVD/AIVD informeert de Tweede Kamer, CIVD, en zij oordelen wat er moet gebeuren. De minister van Binnenlandse Zaken geeft bijvoorbeeld opdracht aan de BVD/AIVD en bepaalt ook het uiteindelijke beleid. De politieke invloed van de CIVD wordt daardoor ook meegenomen in het onderzoek en geeft inzicht in discourscoalities. Dit punt sluit aan op “raadplegen van sites of argumentation” van de ADA methode van Hajer.

Naast de CIVD zijn ook de onderzoek documenten geanalyseerd die in de maand/kwartaal of jaarverslagen van de BVD/AIVD worden beschreven of waaruit geciteerd wordt. De reden is dat deze documenten input geven op het ontstaan van discourscoalities en discoursinstitutionalisme. Daarbij sluit dit punt eveneens aan op de “sites of argumentation”.

De documenten zijn geselecteerd aan de hand van de volgende criteria:

- 1) *De documenten vallen in de tijdsperiode 1985-2016 en met name gesitueerd rond de vier gebeurtenissen: Luzern Rede, aanslag WTC 1993 en 2001 en de moord op Theo van Gogh.*
- 2) *Het betreft een bijlage, verwijzing of citaat naar onderzoek in het kader van radicalisering.*
- 3) *De verslaglegging ligt ter toetsing bij de CIVD.*

In de maand/kwartaal/jaarverslagen van de BVD/AIVD, wordt alleen gekeken naar de citaten, omliggende context en bijbehorende zinnen die over radicalisering gaan. De citaten worden geselecteerd, op basis van de zoekterm “radica”. Hiermee worden termen als radicalisering, radicaal, radicale en radicaliseringstendensen/proces(sen) gevonden. In de literatuurlijst zijn alle gebruikte documenten voor dataverzameling weergegeven, met een exacte verwijzing naar het citaat in het onderzoek zelf.

In de overige verslaglegging wordt gekeken naar context, uitspraken of onderzoeken die te maken hebben met radicalisering en dan met name religieuze radicalisering of de combinatie van islamitisch radicalisme.

3.4

Validiteit

Het onderzoek naar de verknoping van religieuze radicalisering, betreft een beschrijvend single caseonderzoek. Een case study is volgens Yin (1994, p. 1) geschikt bij een “hoe” en “waarom” onderzoeksvraag. Vaak wordt gesteld dat casestudies weinig basis kennen voor wetenschappelijke generalisering. Yin (1994, p.30) stelt dat dit geldt voor generalisering naar grotere populaties. Er kan volgens hem namelijk wel gegeneraliseerd worden naar theoretische proposities. De theoretische propositie is in dit geval het inzicht krijgen in de ontwikkeling van dergelijke processen, zoals de verknoping van religie en radicalisering. Het is nadrukkelijk niet de bedoeling om te verklaren op welke manier er een ontwikkeling heeft plaatsgevonden. Dit betreft een verklarend standpunt en de bedoeling van deze thesis is een beschrijving te geven van de ontwikkeling.

Het onderzoek wordt verricht binnen AIVD en CIVD, die ook bekend staan als “geheime organisatie” en “commissie Stiekem”. Kortom twee bronnen, waar mogelijk niet alle informatie wordt afgegeven. Daarentegen is de AIVD/BVD de enige organisaties in Nederland waarvan verondersteld wordt dat ze antwoord kunnen geven op dit veiligheidsvraagstuk als officieel standpunt ten aanzien van gebeurtenissen. Het

CIVD is daarin als toetsend orgaan eveneens te onderzoeken, omdat zij instemmend moeten zijn met de BVD/AIVD op het moment dat er verzoeken tot onderzoek worden gedaan. Tevens kent de minister van Binnenlandse Zaken daarin een instemmende rol.

Kortom, als het onderzoek de basis van de verknoping van religie en radicalisering in een veiligheidscontext wil onderzoeken, dan zullen de AIVD en CIVD geraadpleegd moeten worden. Om het gemis aan eventuele geheime informatie te ondervangen, wordt triangulatie toegepast.

De triangulatie bestaat uit een aantal facetten. Als eerste hebben de AIVD en de CIVD officiële standpunten en uitgebrachte verslaglegging, die wel te herleiden zijn en een onderdeel zijn van deze analyse. Ten tweede kan er naar de context (publieke en politieke opinie) gekeken worden, of er signalen zijn van missende informatie. Dit is in deze thesis gedaan, door telkens op belangrijke momenten ook te kijken naar de discussie of het debat op andere vlakken. Als laatste worden andere bronnen, zoals media, toespraken en onderzoeksverslagen gebruikt, waardoor een duidelijke lijn weergegeven kan worden over de verandering van de ontwikkeling van religie in relatie tot radicalisering of bevestiging kan worden gegeven dat missende elementen geen invloed hebben op de hoofdlijn uit de relevante stukken.

3.5 Betrouwbaarheid

Verder is er voor dit onderzoek gebruik gemaakt van discoursanalyse. Discoursanalyse legt de nadruk op context, tekst en zorgt ervoor dat alternatieve verklaringen minder snel gemist worden (De Vaus, 2001). Dit biedt een sterke interne validiteit.

Discoursanalyse, zoals uitgevoerd in dit onderzoek, geeft meervoudige bevindingen (citaten) waarop de interpretatie van het onderzoek wordt gebaseerd. Een ander belangrijk element is dat de hoofdvraag en deelvragen volledig worden beantwoord, met alle theoretische elementen in zich, en tegenstrijdige antwoorden worden verantwoord of verklaard. Door middel van het empirische onderzoek wordt getracht dit inzichtelijk te maken, door citaten uit de bronnen op te lichten die aanleiding geven tot verandering van het discours. Het voordeel hiervan is dat de lezer letterlijk kan lezen wat het betreffende citaat is en daarmee de interpretatie van de onderzoeker kan volgen en de ontwikkeling van radicalisering kan zien. Hiermee wordt het gemis aan interviews getracht te ondervangen.

Door het vooronderzoek en de beeldvorming die daaruit is ontstaan, in combinatie met het eigen beeld “dat er sprake is van uitsluiting en racialisering van

moslimgroeperingen”, zorgt ervoor dat er een bias ontstaat. Dit bias zorgt ervoor dat er een self fullfilling prophecy ontstaat over het te vinden antwoord op de redenen die deze uitsluiting en racialisering teweegbrengen of machtsdynamieken versterken. Yin (1994, p. 10) stelt dat een bias ook aanwezig is bij experimenten en andere onderzoeksstrategieën. Toch is getracht om de bias zoveel mogelijk uit te sluiten en een objectieve weergave te bieden. In het onderzoek is aan de hand van citaten antwoord gegeven op tegenstrijdigheden. Daarbij is er een maandelijkse afstemming geweest met de thesisbegeleider, om de neutraliteit zoveel mogelijk te behouden en bias verder uit te sluiten. Als laatste is de volledige thesis, naast de thesisbegeleider, gelezen door vier personen om de eigen bias nog verder te ondervangen.

Om het empirische onderzoek betrouwbaarder te maken, is een uitgebreide bronnenlijst opgenomen in de literatuurlijst en wordt bij elk citaat in het onderzoek het paginanummer en bijbehorende jaar vermeld. Dit komt tegemoet aan het laatste belangrijkste punt van discoursanalyse, volledige transparantie over de weergaven van de resultaten en daarmee herhaling van het onderzoek mogelijk te maken (Jørgensen en Phillips 2002, p.173).

4 Empirisch onderzoek

In dit hoofdstuk wordt het onderzoek uitgevoerd aan de hand van het onderzoeksprotocol zoals beschreven in hoofdstuk 3.2. Daar is aangegeven dat het onderzoek verricht is op basis van discoursanalyse, de Argumentative Discourse Analysis van Hajer, aan de hand van story lines, discourscoalitie en discoursinstitutionalisering.

In paragraaf 4.1 wordt het leidende/dominante discours beschreven dat voorafging aan de vier gebeurtenissen. Het leidende/dominante discours fungeert als “benchmark” met de mogelijkheid tot vergelijking en daarmee verandering ten opzichte van de “benchmark”. Het leidende discours is gebaseerd op de verslaglegging van de BVD in de periode van 1949 tot en met 1989. Eerdere verslaglegging bestaat niet, omdat de BVD nog niet was opgericht.

In de daaropvolgende paragrafen volgen de vier “key incidents” die in paragraaf 3.2 zijn aangekondigd, de Luzern Rede (1991), WTC aanslag (1993), WTC aanslag (2001) en Theo van Gogh (2004). Binnen deze gebeurtenissen wordt geanalyseerd met de ADA van Hajer en wordt gekeken naar theoretische overeenkomsten en de definitie vanuit hoofdstuk 2.3:

De zoektocht naar een eigen identiteit binnen religie, waarbij vanuit de nieuwe orthodoxe religie verzet is tegen de gevestigde religie, de nieuwe orthodoxe religie streeft naar een diepgaande verandering in de samenleving en in extremistische vormen gebruik maakt van dwang of geweld”.

Deze gebeurtenissen worden opgedeeld aan de hand van de volgende leeswijzer:

Eerste deel van de gebeurtenis	Story line
Tweede deel van de gebeurtenis	Discourscoalitie
Derde deel van de gebeurtenis	Discoursinstitutionalisering

4.1 Leidend/dominant discours voorafgaand aan de key incidents.

Het dominante discours, dat voorafgaat aan de geselecteerde gebeurtenissen, is onderzocht door de discoursanalyse van de BVD-verslagen van 1949 tot en met 1989. Vanaf de jaren vijftig en zestig wordt in de maandverslagen van de BVD gesproken over radicalisering in Nederland, maar is er hoofdzakelijk aandacht voor het communisme. Dit blijkt onder andere uit het volgende citaat:

Het zwaartepunt van de wereldpolitiek zal voortaan in Oost-Azië liggen, constateerden onlangs toonaangevende leiders der Amerikaanse diplomatie. De ontwikkeling van de toestand in China is daaraan vanzelfsprekend niet vreemd. Het communisme is door de loop der gebeurtenissen als wereldmacht meer dan ooit in het brandpunt van veler belangstelling en bezorgdheid komen te staan. (BVD, 1950-1, p.5)

De BVD volgt het communisme nauwgezet, als zijnde de grootste dreiging voor de Westerse wereld. In die periode werd naast het communisme wel gesproken over de radicaal-pacifistische Algemene Nederlandse Vredesactie (BVD, 1951-12, p. 22), radicaal-socialistische politiek in relatie tot het Russische totalitaire communisme (BVD, 1951-5, p.20) en radicale katholieken en protestanten (BVD, 1969-4, p.17). Desondanks geven geen van deze radicale benoemingen de aanmerking tot een veiligheidsprobleem in religieuze context. In een later jaarverslag van 1969 wordt de radicale religieuze context benoemd vanuit de context van de Communistische Partij van Nederland, die samen met hen deze radicale katholieken en protestanten op wil gaan tot een strijdcomité tegen de regeringspolitiek. De religieuze context wordt hiermee wel geraakt, maar er is geenszins sprake van een verzet van een religie tegen een religie van een gevestigde orde. De uitspraak kent een overwegend politieke context. De BVD stelt wel haar vraagtekens bij de vredesbeweging, die *“teneinde de aanhang van de vredesbeweging zo breed mogelijk te maken, de strijd koppelde aan radicale looneisen”* (BVD, 1950-1, p.6). Het woord radicale of radicalisering wordt in die niet verbonden aan een dreiging, of gewelddadig verzet in een (religieus) radicale context.

Een van de beter bekende gebeurtenissen in de periode, de treinkapingen door de Molukkers, werd in 1977 voor het eerste benoemd (BVD, 1977-6). De BVD sprak over terreuracties in Drenthe (1977-6, p. 2), maar sprak in het gehele verslag niet over radicalisering in relatie tot religie. In die periode en de jaren erna werd nog steeds veelal geschreven over de dreiging van het communisme.

Radicalisering werd in de jaren erna en tot voor het einde van de Koude Oorlog hoofdzakelijk besproken als politieke stroming, zoals *“het samenwerkingsverband tussen PCF, socialisten (SP) en de kleine groep links radicalen, bij de gemeenteraadsverkiezingen van april 1977”* (BVD, 1977-6, p.17). Er was binnen de verslaglegging geen sprake van een diepgaande verandering in de samenleving vanuit een religieuze context.

De BVD benoemt in haar jaarverslag nog wel de betrokkenheid van een Palestijnse radicale splinterorganisatie in het kader van aanslagen. *“Opvallend is de betrokkenheid van de Palestijnse radicale splinter organisatie ABU-NIDHAL en de Arab 15 May Organisation, bij de recente golf van aanslagen“* (BVD, 1982-1, p.67). De golf van aanslagen, betreffen diverse politieke aanslagen in de strijd tegen de staat Israël. Een duidelijker voorbeeld van de relatie tussen geweld en radicalisering bij de BVD is te zien in het volgende citaat:

Eind september 1982 legden de leiders van twee radicale Palestijnse groeperingen, George HABASH (PFLP) en Nayif HAWATMEH (DFLP) overigens opmerkelijke verklaringen af, waarin gesteld werd dat terrorisme zal worden vermeden en dat de nadruk zal worden gelegd op politieke activiteiten. (BVD, 1982-4, p.36)

De BVD reageert in haar maandverslag als volgt:

De mededeling van HABAS, dat in de toekomst terrorisme wordt vermeden, werd gevolgd door de uitspraak dat acties tegen Israël niet onder het begrip terrorisme vallen. In het verleden bleek, dat dergelijke acties ook via Europa kunnen worden voorbereid, en/of uitgevoerd. (BVD, 1982-4, p.36)

Met betrekking tot Nederland werd voornamelijk contact gezocht met de Palestijnse strijders, om het contact tussen Nederlandse politici en Arabische vertegenwoordigers te onderhouden. Het onderhouden van contact, was een passende vorm voor Nederland in die tijd. Nederland kenmerkte zich in die tijd tot het behoud van de eigen identiteit en de beleving van de eigen cultuur binnen de grenzen van de grondwet. Tolerantie van etnische minderheden en een voorzichtigheid aan de eisen die aan hen gesteld mogen of moeten worden, stond in die periode centraal (WRR, 2007, p. 17). Ondanks deze zijdelingse benoeming in het kader van religieuze radicalisering, kende de verdere periode een relatie tussen een politieke context en radicalisering. Allerm minst was er sprake van een religieuze context in combinatie met geweld in Nederland of de benoeming van een veiligheidsprobleem. Dit leidt tot het volgende dominante discours:

Radicalisering wordt gezien als onderdeel van een politieke stroming, of wordt benoemd in een politieke context. Religie ontbreekt in de context zoals deze nu bekend is en beschreven is in paragraaf 2.3

4.2

Bolkestein: Luzern Rede:

Deze toespraak van Bolkestein op 6 september 1991, *On the collapse of the Sovjet Union*, gaf een opkomst voor een nieuw vijanddenken. Bolkestein besprak in zijn toespraak, tijdens de Liberal International Conference in Luzern, de toekomst van Europa en de gevaren die daarbij op de loer liggen.

De eerste story line die hiermee ontstond was dat het geldende beleid betreffende integratie niet meer passend is bij de opkomende stroom van migratie vanuit Zuid-Europese en Noord-Afrikaanse landen.

De tweede story line die ontstond stelde dat de nieuwe bevolkingsgroep, in aanvulling op de al aanwezig arbeidsmigranten, zou gaan zorgen voor botsingen tussen de liberale principes van de Westerse wereld en dan vooral met de islam.

In many Islamic countries, there is little freedom of expression. The case of Salman Rushdie may be extreme but still indicates how far apart we are on this issue. (...). The way women are treated in the world of Islam is a stain on the reputation of that great religion. I repeat that on these essential points there can be no compromise. These principles have a value that is not relative but of the essence (Bolkestein, 1991, p.1).

Bolkestein roept op om geen compromissen te sluiten en de liberale waarden vast te houden. Hij refereert aan de grote waarde die wordt gehecht aan de vrijheid van meningsuiting, geloof en levensstijl. De nieuwe story lines geven een spanning met het leidend discours van individualisme, vrijheid van mening, etc. De sterke vorm van individualisme in Nederland gaat volgens de story line botsen met het grote verschil in waarden met de islamitische landen. Bolkestein noemt de verschillen in vrouwen- en mensenrechten, maar ook de scheiding van kerk en staat. De principes van de Westerse wereld worden volgens Bolkestein niet eerbiedigd door de islam. De islam is volgens hem geen religie, maar een manier van leven (Bolkestein, 1991, p.1). Deze manier van leven staat haaks op het individualisme. Ook het Nederlandse integratiebeleid, waarin tolerantie ten opzichte van etnische minderheden en voorzichtigheid wat betreft de eisen aan hen, is niet meer passend voor deze cultuur. Zodra het bestaande standpunt over integratie wordt geëerbiedigd, en immigranten hun culturele identiteit mogen behouden, zal integratie niet slagen.

Het kan hierbij leiden tot ernstige onderlinge rivaliteit waarbij bloedvergieten, belemmering van de vrijheid van meningsuiting of andere grondrechten, noch ernstige

verstoringen van de openbare orde zijn uit te sluiten (Handelingen Tweede Kamer 1990-3, p.19).

Bolkestein tracht hiermee de complexiteit te reduceren van de werkelijkheid. De historische context van de islam wordt in een drietal zinnen samengevat, waaruit hoofdzakelijk een fundamenteel verschil in principes naar voren komt. In die periode zijn er in Nederland al diverse migrantengroepen. Deze migrantengroepen leiden nog niet tot veiligheidsproblemen in Nederland, blijkende uit de BVD maandverslagen van 1985-1990. In de periode erna was dit veiligheidsprobleem er wel. Zo wordt in het BVD verslag (1992, p.32) gesteld dat: *“Diepgewortelde nationalistische en etnische conflicten op de zuidflank en in het oosten van Europa de plaats hebben ingenomen van de Koude Oorlog, als een risicofactor voor de veiligheid van het westen”*. Waarin in het jaarverslag van de BVD op dezelfde pagina en pagina 33, onder migratie en toenemende radicalisering, wordt vermeld dat *“de toegenomen instroom van asielzoekers en economische vluchtelingen nauw samenhangt met de instabiliteit en ongunstige perspectieve van conflictgebieden aan de rand van Europa, Azië en Afrika”*.

Echter daarvoor werd de rede van Bolkestein als minimaal onderbouwd beschouwd en leidde het tot forse kritiek en zelfs tot een aanklacht van discriminatie. De publieke opinie verweet Bolkestein van generalisatie en een hang naar electoraal succes (Versteegh, 1992). In die periode wordt het geldende dominante discours met hand en tand verdedigd door de oppositie in politieke en publieke context. Nederland wordt gezien als een redelijk en tolerant land, waar non-discriminatie een belangrijk beginsel is. De story lines worden hiermee verworpen en geven geen aanleiding tot consensus of samenkomst tot een nieuw discours. Een nieuwe discourscoalitie was hierdoor niet mogelijk en discoursinstitutionalisering krijgt geen doorgang.

4.2.1 Story line binnen de BVD

De dreiging vanuit de rede van Bolkestein is in die periode in Nederland ook bekend geworden bij de BVD. Binnen deze veiligheid sector wordt de opkomende dreiging wel serieus genomen en opgevat als de komst van “een nieuwe vijand”. De BVD voorzag dat deze dreiging en schurende waarden een risico waren voor de Nederlandse samenleving. De BVD voorzag dat de religieuze context zou gaan schuren en leiden tot mogelijke diepgaande veranderingen van de samenleving. De BVD verrichte begin jaren negentig ook onderzoek naar radicale islamitische organisaties (BVD, 1994, p.32). Maar sprak eerder al over de *“diepgewortelde nationalistische en etnische conflicten op*

de zuidflank en in het oosten van Europa die de plaats hebben ingenomen van de Koude Oorlog” (BVD, 1992, p.32). De BVD had ook alle belang bij een nieuwe vijand, om daarmee een bestaansrecht te behouden. Zo pleitte GroenLinks, de heer Willems, op 17 mei 1990 al voor inkrimping van de BVD, gezien het einde van de Koude Oorlog en daarmee het einde van de noodzaak om een geheime dienst in stand te houden (Handelingen Tweede Kamer 1990-3, p.4). Ook stelde de media dat de dienst na de val van de Muur wanhopig op zoek was naar een nieuwe vijand, nu het communisme als dreiging was weggevallen (NRC, 1992, Trouw, 1997 en Het Parool, 1998). De BVD benadrukte destijds dat het terrorisme als reëel gevaar beschouwd moest worden, waartegen een *“waterdichte bescherming ook met de beste beveiligingsmaatregelen niet te bieden valt”* (Handelingen Tweede Kamer 1990-3, p.16). Terrorisme is in dit geval van belang, omdat de BVD het verband met islamitische-fundamentalistische groepen, benadrukte. Ook meldt de BVD (Handelingen Tweede Kamer 1990-3, p.20), dat:

Ten tijde van de Golfoorlog werd duidelijk dat dreigingen die te maken hebben met het overslaan van conflicten snel actueel kunnen worden. Met de tijdige uitwijzing van Iraakse diplomaten en vooral ook dankzij wijs leiderschap van islamitische voorlieden in ons land, konden ongewenste ontwikkelingen worden voorkomen. Zulke ervaringen dwingen tot grote waakzaamheid ten aanzien van ongewenste weerklinken van binnenlandse onrust elders onder allochtonen in Nederland.

In combinatie met de eerdere Luzern rede, ontstaat het beeld dat vanuit de Golfoorlog migratie vanuit die gebieden snel opkomt, met als neveneffect verdergaande radicalisering of fundamentalisering van moslingemeenschappen en dat deze dreigingen snel overslaan. Deze story lines krijgen binnen een selecte groep van actoren, BVD en Bolkestein, steeds meer aandacht. De BVD gebruikt de retorische rede van Bolkestein in haar dreigingsanalyse om de opkomende dreiging vanuit het zuiden te beschrijven. De story lines van Bolkestein in de dreigingsanalyse leiden vervolgens wederom tot forse kritiek vanuit de media en politiek. Hieruit blijkt wederom dat er buiten de BVD nog geen consensus is over de story lines. De media laat in die periode duidelijk blijken dat zij het oneens zijn met de story line van Bolkestein en de BVD. *“Het BVD-stuk maakt een slordige indruk”, “lijkt gebaseerd op krantenknipsels en er is stemmingmakerij tegen islamieten”* (Klerks, 1992). Een groot deel van de kritiek op de story line van de BVD ontstaat door het gebruik van verhullend taalgebruik *“bevorderen nationaal welvaartsbelang”* en *“manipulatie door vertegenwoordigers*

van buitenlandse mogelijkheden met criminele oogmerken” (NRC, 1992). Ook stelt Klerks (1992) in het NRC Handelsblad, dat de Kamer nu kan *“gaan snoeien in het omvangrijke takenpakket dat de dienst zichzelf heeft toebedacht”*. Het algemene belang (welvaartsbelang) wat de BVD vooropstelt, weegt niet op tegen de principes van het dominante discours en leidt tot een duidelijke verwerping van de story line.

Gekeken naar de actoren, CIVD, die direct in relatie staan met de BVD, geven eveneens kritiek op de dreigingsanalyse. Zo komen onder meer CDA en Groen Links met kritiek op de onevenwichtigheid in het rapport. Zo stelt mevrouw Scheltema-de Nie van D66 op dat moment vast dat niet altijd voorzichtig genoeg is geformuleerd in de dreigingsanalyse en hierdoor gevaar voor stigmatisering bestaat (Handelingen Tweede Kamer, 1990). De heer Willems (Groen Links) keurt de onevenwichtigheid van de dreigingsanalyse af in een motie.

Het dominante discours met de principes “tolerantie van minderheden en het geven van een gelijke behandeling” bleef leidend, waarmee de nieuwe story line van Bolkestein over integratie en het fundamentele en het onoverbrugbare verschil in waarden tussen de islamitische en de Westerse wereld wederom verworpen wordt. Er is in die periode geen consensus over de samenkomst van story lines.

4.2.2 Discourscoalitie

Ondanks het verwerpen van de story lines door de media en de politiek, kent de rede van Bolkestein in die periode ook succes, gezien het publieke en politiek debat wat op gang komt. Zo klinkt er in de jaren negentig onder meer bezorgdheid over het ruimhartige toelatingsbeleid en de waarden van de islam (Prins 2004, Scheepers, et al 2003). Wie door de Nederlandse kranten van september 1991 tot 1994 bladert, ziet dan ook één grote stroom artikelen over de multiculturele samenleving (Tillie, 2009, p. 8). De discourscoalitie is op dat moment nog niet te ontdekken. Het debat geeft nog veel tegenstellingen over de visie van Bolkestein (Versteegh, 1992).

De BVD kent weliswaar eenzelfde story line in haar jaarverslag van 1991, maar kan dit nog onvoldoende scherp stellen. Het geeft de BVD een aanleiding om het Rotterdams Instituut voor Sociologisch, Bestuurskundig en Milieukundig Onderzoek, RISBO, onderzoek te laten doen naar de integratie van islamieten in Nederland. Het doel van het onderzoek “Integratie Belemmerd” (Latuheru et al, 1994), is om de belemmerende factoren van de integratie van Turken, Koerden en Marokkanen in Nederland te achterhalen en om binnen de BVD en CIVD te komen tot consensus over de story line. Een discourscoalitie is daarmee nog niet aan de orde.

4.2.3 Discoursinstitutionalisering

Door het ontbreken van een discourscoalitie, is er nog geen doorgang naar de laatste fase. De BVD heeft de story line weliswaar opgenomen in haar jaarverslag, maar geeft in die periode alleen te kennen dat zij “*extra alertheid*” inbouwen voor veiligheidsdreigingen uit het Midden-Oosten en Noord-Afrika (BVD, 1991, p. 14).

4.2.4 Reflectie

Waar Janmaat in 1986 eerder de discussie over de multiculturele samenleving opwierp en een nul op zijn rekest kreeg, lukt het Bolkestein als leider van een grote partij (VVD) wel om de discussie op gang te krijgen. Zo vinden kiezers dat de ‘minderhedenkwestie’ in 1994 het belangrijkste probleem in Nederland is (CBS, 1999). Het geeft een verschuiving in de denkwijze van kiezers weer, maar nog geen verschuiving in het discours. Het ontbreekt nog aan een consensus over de samenkomst van story lines. Deze verschuiving treedt in een later stadium wel op.

4.3 Aanslag op het WTC in 1993: de voortgang van de story line

De tweede geselecteerde gebeurtenis is de aanslag op het WTC in 1993. Binnen deze gebeurtenis is een voortgang van de eerdere story line van Bolkestein met zijn Luzern Rede, die in deze periode uiteindelijk leidt tot een eerste discourscoalitie. De story line van Bolkestein was dat ons integratiebeleid te “soft” was en dat de sterke vorm van individualisme in Nederland gaat botsen met het fundamentele en het onoverbrugbare verschil in waarden tussen de islamitische en de Westerse wereld.

Op 26 februari 1993 ontplofte een bom in het epicentrum van parkeren onder het World Trade Centre. Het doel van de bom is het vernietigen van de fundering van de toren, zodat deze zou instorten en de zuidelijke toren in zijn val zou meenemen. Dat is niet gebeurd maar de bomontploffing leidt wel tot een enorme ravage waarbij zes mensen de dood vinden en 1042 gewond raken.

In Nederland ontstaat na de aanslag commotie, omdat zelfs de Verenigde Staten niet gevrijwaard is van islamitisch terreur (BVD, 1994, p. 16). De gebeurtenis wordt gezien als een bevestiging van de dreigende botsing tussen islamitische en Westerse wereld. De eerdere story line van Bolkestein kreeg hiermee een bevestiging en daarmee continuering.

Door de BVD wordt in die periode gesteld dat er ook in diverse andere landen radicaalislamitische bewegingen zijn, die in hoog tempo aan slagkracht en aanhang

lijken te winnen. De BVD ziet vanuit zijn expertise dat *“de toenemende activiteit van radicaalislamitische groeperingen, waar representanten zich ook in Nederland bevinden, zorgwekkend is te noemen”* (BVD, 1994, p.16).

De BVD creëert in het jaarverslag een story line die in vergelijking met de Luzern Rede een vergelijkbare botsing schetst:

De BVD houdt er rekening mee dat een toenemend aantal radicale islamieten zijn toevlucht zal zoeken in Nederland. (...). Daarmee dreigen ook hier groeperingen te ontstaan, die in potentie bereid en in staat zijn gewelddaden te plegen, als dit volgens de leden de islamitische zaak kan dienen (BVD, 1994, p. 17-18).

Deze story line van de BVD kent een sterke gelijkenis met die van Bolkestein, waarin hij stelt dat het fundamentele en het onoverbrugbare verschil in waarden tussen de islamitische en de Westerse wereld gaat botsen. Waar eerder het integratievraagstuk een debat opleverde, ontstond er door de aanslag een duidelijk beeld over de botsing van waarden die Bolkestein in 1991 stelde. Door de aanslag wordt een praktische betekenis toegekend aan de botsing van waarden tussen het Westen en de islamitische wereld. De aanslag geeft namelijk veel onrust in de samenleving en leidt tot een eerste echte wending in de vorming van een discourscoalitie.

4.3.1 De vorming van een discourscoalitie binnen de CIVD

Binnen de CIVD wordt de onrust gevoeld over de opkomst van de radicale islamiet in Nederland. Uit de bespreking van de jaarverslagen van de BVD blijkt dat diverse politieke partijen, in de CIVD, zorgen uiten over de opkomst van de radicale islamiet. Deze onrust leidt tot versterking van de story line over de botsing van waarden. Het benoemde gevaar van Bolkestein over fundamentele verschillen en mogelijke strijd die daaruit ontaard, lijkt vooralsnog waarheid te zijn geworden in de Verenigde Staten. In Nederland is hier nog geen sprake van, waardoor de praktische betekenis van de story line buiten de CIVD en BVD in de Nederlandse samenleving nog geen erkenning krijgt in de periode 1993-1995. De onrust in de CIVD blijkt uit onderstaand verloop van de bespreking van het verslag. Ook de eerdere story line over integratieproblemen is daarin besproken.

De PvdA stelt over radicale islamieten, dat er verontrustende signalen uit Frankrijk zijn onderzocht en dat de BVD attent blijft op een dreiging van groeperingen die bereid zouden zijn, ook hier geweld te plegen. D66 maakt zich zorgen over de

verwachting “*dat een toenemend aantal radicale islamieten zijn toevlucht in Nederland zal zoeken*” (Handelingen Tweede Kamer, 1995, p. 5). Maar Groen Links ziet tegenstrijdigheden in het verslag, de kennisreproductie van de BVD en de uitkomsten van het RISBO-onderzoek eerder dat jaar (Handelingen Tweede Kamer, 1995, p. 7). Het RISBO-onderzoek was gericht op “*de barricades van vrije keuze voor politieke participatie en maatschappelijke integratie van allochtonen in de Nederlandse samenleving*” (BVD, 1993, p.11). De conclusie van het RISBO-onderzoek (Latuheru et al, 1994) is dat er pogingen zijn om de integratie tegen te gaan vanuit religieuze hoek, maar dat deze pogingen weinig succes hebben. De gelovigen trekken zich er niets van aan en er zijn nauwelijks moslims die de maatschappelijke orde in Nederland overhoop willen halen.

Het RISBO onderzoek biedt in dit geval tegenargumentatie op de story line, maar geeft wel bevestiging dat een tweede story line is bekeken. De tweede story line van Bolkestein, over het integratiebeleid van Nederland en de voorzichtigheid wat betreft de eisen die aan migranten worden gesteld, is met het RISBO onderzoek bekeken. Het verzoek tot onderzoek naar de barricades van politieke participatie en maatschappelijke integratie impliceert dat dit een barricade kan zijn. In dit geval volgt er nog tegengeluid, dat er nauwelijks gesproken kan worden van barricades. Het dominante discours met tolerantie ten opzichte van etnische minderheden en voorzichtigheid wat betreft de eisen die aan hen gesteld mogen of moeten worden blijft gehandhaafd.

Ondanks de conclusies van het RISBO onderzoek, wordt de term radicale islamiet toch gebruikt binnen de CIVD. Het zit hem in de onderkenning van “*radicale islamieten*” die een gevaar lijken te vormen voor de samenleving. De onderkenning wordt gebaseerd op de dreigingen die door PvdA en D66 zijn benoemd en de vermelding van een “*toename in slagkracht en aanhang*”. De “*radicale islamiet*” is zorgwekkend en de mogelijkheid dat zij ook binnen Europa (Frankrijk) geweld kunnen gebruiken, of hun toevlucht zoeken tot Nederland, maakt deze zorg relevant voor de CIVD.

Er is in deze context door leden van de CIVD erkenning gegeven aan de symboliek van de story line, de radicale islamiet. Daarbij wordt er vanuit eenzelfde story line gesproken, waarin de angst voor “*radicale islamieten die hun toevlucht naar Nederland zoeken*” en de bereidheid tot geweld wordt geuit. Dit blijkt uit het feit dat de CIVD een toetsende taak heeft met betrekking tot het jaarverslag van de BVD en de

eigen notulen. Pas na goedkeuring kan deze informatie publiekelijk worden gedeeld. Het delen van deze informatie, het uitbrengen van het jaarverslag, geeft een onderkenning van de consensus over de story lines. Zonder consensus wordt dit verslag namelijk niet op deze wijze uitgebracht.

De story line, dat de islam risico's met zich meebrengt ten aanzien van integratie en fundamentele verschillen in relatie tot Westerse waarden, geeft nog te veel verschil met het leidende discours in de samenleving. Daarin staat de vrijheid van mening, geloof en levensstijl en tolerantie ten opzichte van etnische minderheden nog centraal. De story line kent nog onvoldoende mogelijkheden om medestanders te mobiliseren en vervolgens tegenstanders van de story line te beheersen Dit is een van de kenmerken van een sterke story line.

4.3.2 De discourscoalitie vorming buiten de CIVD

In de samenleving is er in die periode nog geen ruimte voor een discourscoalitie, maar neemt de kritische houding naar de islam wel toe. De kritiek komt bijvoorbeeld uit de hoek van Pim Fortuyn, waarin hij net als Bolkestein openlijk spreekt over de tegenstelling in waarden tussen moslims en de Nederlandse samenleving (Fortuyn, 1997). De discussie die onder andere Fortuyn wil creëren leidt op dat moment nog tot onoverkomelijke kritiek. Kritiek die vooral gebaseerd is op onvoldoende bewijslast en stemmingmakerij. Er zijn nog te veel tegenstanders en dit tegengeluid is nog niet beheersbaar door Fortuyn, de BVD en CIVD.

Vanuit de veiligheidssector, BVD wordt in juni 1998, met de komst van het onderzoek 'De politieke islam in Nederland', een evenwichtiger beeld geschetst van de islam in Nederland. Het doel van het onderzoek is "*een betrouwbaar beeld te geven van de betekenis en omvang van de radicale Islam in Nederland*" (BVD, 1998, p.12). In de nota wordt geconcludeerd dat "*slechts kleine aantallen moslims in Nederland radicale opvattingen huldigen en bereid zijn het ideaal van een islamitische staat of wereldorde met (steun aan) geweld dichterbij te brengen*" (BVD, 1998, p.12).

Het rapport krijgt veel aandacht in de media, waar het in 1998 als genuanceerd en evenwichtig wordt ontvangen. Minderheden zijn echter kritisch en stellen dat het rapport, *De politieke Islam in Nederland*, bijdraagt aan de stigmatisering van de islamitische gemeenschap (BVD, 1998, p. 21).

In dit geval zijn er nog minderheden die kritiek kunnen leveren, waarmee de story line de mogelijkheid biedt om ook de eerdere tegenstanders te mobiliseren. Door de benoeming dat er slechts kleine aantallen moslims in Nederland radicale opvattingen

huldigen, wordt wel de bevestiging gegeven ‘dat’ er radicale moslims zijn die bereid zijn het ideaal van een islamitische staat met geweld dichterbij te brengen. De claim van vrijheid en veiligheid voor het algemeen belang staat hierin centraal en de radicale islam wordt gezien als een uiting van de eigen cultuur die niet meer binnen de grenzen van de grondwet valt.

Een illustratie van dit onderscheid is de troonrede van 2000. In dat jaar wordt in de troonrede een directe relatie tussen culturele pluriformiteit en sociale cohesie gelegd (Becker, 2005). De integratie zou niet soepel verlopen en allochtone en autochtone burgers zouden elkaars waarden vaak niet delen. Vooral het niet delen van elkaars waarden is exact waar Bolkestein in 1991 voor heeft gewaarschuwd. Uit een verdere analyse van de troonredes door Becker (2005), blijkt dat er ook met een hardere toon wordt gesproken over migranten. “Is men in ons land toegelaten, dan moet het komen tot een spoedige inburgering” (Becker, 2005, p. 67). Het beeld wat in 1991 nog leidde tot forse kritiek, kent nu een hardere toonzetting en het wordt geschetst in de troonrede als visie van de regering. De discourscoalitie vanuit de regering, BVD, en een groot deel van de media, is daarmee voorlopig gevormd. Voorlopig, omdat in het volgende hoofdstuk blijkt hoe er een verdere versterking van de discourscoalitie ontstaat.

4.3.3 Discoursinstitutionalisering

De eerste vorming van de discourscoalitie is gestart. Door de vele kritiek die nog volgt is er vooralsnog geen mogelijkheid tot uitbreiding van de discourscoalitie. Dit zal in de jaren erna wel mogelijk zijn door ingrijpende gebeurtenissen. In deze periode is er nog geen sprake van discoursinstitutionalisering.

4.3.4 Reflectie

De opkomst van de radicale islamiet als symbool voor de story line leidt na enige jaren tot een coalitievorming tussen BVD en CIVD. De onderkenning van de opkomst van de ‘radicale islamiet’ in combinatie met geweld en fundamentele verschillen in relatie tot Westerse waarden, geeft een eerste vorming van een discourscoalitie in de veiligheidssector.

Enige jaren later ontstaat een verdere vorming van een discourscoalitie, blijkende uit de harder toonzetting naar integratie en schuring van waarden in de regeringsverklaring van 2000. Het geeft een voorlopige coalitie van de regering, de BVD en media.

4.4

WTC 9/11: Het leidende discours en de internationale stelselwijziging

In de periode van 2001 is er al een discourscoalitie ontstaan, dat de islam risico's met zich meebrengt ten aanzien van integratie en fundamentele verschillen in relatie tot Westerse waarden. De regering tracht deze risico's te verminderen door integratie te bespoedigen. Deze acties worden op 11 september 2001 drastisch veranderd en tot internationaal vraagstuk gemaakt, op het moment dat twee vliegtuigen zich in de Twin Towers van het WTC boren. Het gevolg, drieduizend doden bij de grootste aanslag in de geschiedenis.

De aanslag van 9/11, geeft aanleiding tot een grote verandering in het internationale discours van religie in relatie tot radicalisering in de veiligheidscontext. De BVD (2001, p.3) ziet de aanslagen van 9/11 als een van de belangrijkste veiligheidsvraagstukken van dat moment en benoemt dat de wereld geconfronteerd is met een ernstige verslechtering van de internationale veiligheidssituatie. Het snel uitdijende transnationale netwerk van moslimextremisten heeft een onvoorstelbare slagkracht ontwikkeld, met de aanslagen van 9/11 als ultieme daad. De aanslagen van 9/11 hebben niet alleen New York en Washington hard getroffen, *“maar de gehele internationale gemeenschap is geraakt”* (BVD, 2001, p. 15).

Wereldwijd wordt een jacht gestart naar de daders van deze aanslagen en ontstaat er een stelselwijziging binnen de veiligheidssector. Een maand na 9/11 landen Amerikaanse troepen in Afghanistan, om Al Qaida aan te pakken. De Patriot Act wordt in die periode ingesteld om terrorisme te onderscheppen en te voorkomen, wat tot grote internationale gevolgen leidt omtrent de inperking van privacy van burgers. Ook de beveiliging van vliegvelden wordt wereldwijd aangescherpt. De belangrijkste verandering is het gevormde discours, dat geen tegengeluid meer kan krijgen vanuit de politiek of anderen. Een beroemde uitspraak van president Bush was: *“You're either with us or against us in the fight against terror”*. Waarmee tegenstanders wel moesten instemmen of anders geen coalitie meer hadden met de Amerikanen. Het leidende discours werd uiteindelijk op 6 oktober 2001 door president Bush gevormd tot: *“The war against radical islam”*.

4.4.1

Storyline in Nederland

In Nederland wordt geschokt gereageerd op de gebeurtenissen van 9/11 en krijgt de aanslag de volle aandacht van de BVD (2001, p.3):

Dit jaarverslag staat vanzelfsprekend in het teken van een van de belangrijkste veiligheidsvraagstukken van dit moment: het internationale terrorisme van radicaal-islamitische signatuur, met de aanslagen op 11 september 2001 als een ongekend dramatisch dieptepunt. Met grote inzet van zijn medewerkers heeft de BVD de volle prioriteit aan dit onderwerp gegeven.

De BVD stelt verder dat *“niet eerder is zo concreet zichtbaar geworden dat extreme godsdienstige opvattingen bij delen van de moslimgemeenschap ook risico's met zich meebrengen op het vlak van radicalisering en terrorisme”* (BVD, 2001, p. 16). De verknoping tussen religie en radicalisering komt in deze story line sterk tot elkaar en stuit, zoals later zal blijken, nog op weinig oppositie.

Naar aanleiding van 9/11 en de risico's die er eventueel voor Nederland kunnen zijn, komt de CIVD bijeen om door de BVD geïnformeerd te worden.

Na de informatie van de BVD constateert de heer Eurlings (CDA) in de CIVD dat er na de aanslagen van 11 september 2001 geen plaats meer is voor naïviteit en stelt:

Het internationale karakter van de dreiging van terrorisme en van radicalisering van de islam brengt met zich mee, dat Nederland moet handelen in lijn met de internationale aanpak. Een softere aanpak kan Nederland zich volgens de heer Eurlings niet meer veroorloven. Moeten verkeerde organisaties dan niet worden verboden, zoals in het buitenland meestal gebeurt? (Handelingen Tweede Kamer, 2001, p. 1)

Ook de LPF, de heer Eerdmans pleit voor rigoureuze maatregelen tegen het moslimextremisme, dat een fundamentele bedreiging inhoudt voor de Nederlandse samenleving. De LPF is bekend met dit denkbeeld, maar de uitspraken van de LPF geven een illustratie dat geen echt tegengeluid van andere politici meer is op de uitspraken van de LPF. Het tegengeluid en discussie over de onderbouwing en definitie van radicale islam volgt nog deels vanuit de heer Rouvoet (ChristenUnie) en leidt alleen tot vragen vanuit D66. De heer Rouvoet benadrukt dat orthodoxie niet verboden is en niet per definitie gelijk is aan radicalisme of aanzet tot geweld (Handelingen Tweede Kamer, 2001, p. 7). Deze link lijkt nu wel gelegd te worden, maar de overige partijen corrigeren dit niet meer. Het discours omtrent radicale islam wordt geaccepteerd en de principes “tolerantie van minderheden en het geven van een gelijke behandeling” wordt veranderd in fundamentele en onoverbrugbare verschillen in waarden tussen de islamitische en de Westerse wereld.

De BVD begint conclusies te trekken (BVD, 2001, p. 130) en constateert dat de integratie belemmerende tendens binnen sommige moslimgemeenschappen in Nederland tot geweldsactiviteiten van terroristische aard door politiek-islamitische groeperingen en netwerken kan leiden.

De sterke afkeuring of zelfs afwijzing van de Nederlandse samenleving vanuit persoonlijke, maatschappelijke of religieuze motieven blijken voor een kleine groep in Nederland opgegroeide moslims een voorbode voor verdere radicalisering (BVD, 2001, p. 130).

De heer de Graaf van de D66, vraagt zich nog af wat wordt verstaan onder een radicaalislamitische opinie en wanneer er sprake is van radicale jongeren (Handelingen Tweede Kamer, 2001, p. 6). Hij maakt hiermee nog een onderscheid, maar gaat geen discussie aan. Hij vraagt ook:

Wat gaat de regering doen om de acceptatie door de samenleving van moslims en van hun culturele gebruiken te bevorderen en radicaliseringstendensen binnen moslimgemeenschappen tegen te gaan? (Handelingen Tweede Kamer, 2001, p. 6)

Deze vragen schetsen de geconstateerde tegenstelling tussen het oude en het nieuwe discours. In de vragen zit de wil om gelijke behandeling en tolerantie van minderheden, *“acceptatie door de samenleving van moslims en hun culturele gebruiken”*. Maar radicalisering wordt niet toegestaan. Het is echter niet duidelijk waartoe radicalisering leidt, aangezien onderzoek nog ontbreekt. Nu ontstaat het beeld dat islamitisch radicalisme leidt tot terrorisme. Door het benoemen van radicalisering in relatie tot religie (islam), laat de heer de Graaf een duidelijke verknoping zien van de story line. Een uitstapje naar het publieke (en politieke) debat over dubbele nationaliteit leert dat er steeds meer wordt gesproken over dubbele nationaliteit van moslims en daarmee verbonden raakt aan een religieuze identiteit (Hart, 2005, p.227). De discussie omtrent de islam neemt op allerlei fronten toe.

Binnen de CIVD roepen de ministers op tot het verkrijgen van meer duidelijkheid over islamitische radicalisering en het komen tot een beleidsaanpak. De minister van Binnenlandse Zaken, de Vries, stelt ook dat de bestrijding van het islamitische terrorisme niet beperkt kan blijven tot de jacht op bommenleggers,

vliegtuigkapers en andere geweldplegers (Handelingen Tweede Kamer, 2001, p. 11). Hij pleit voor een effectieve aanpak en het over een breed front onderkennen en tegengaan van de processen van radicalisering en rekrutering. De ‘brede benadering’ vereist naast een strafrechtelijke aanpak ook bestuurlijke respons, die vooral gericht zal moeten zijn op het voorkomen van radicaliseringsprocessen (Handelingen Tweede Kamer, 2001, p. 11). De discussie wordt echter gevoed ten aanzien van de islam en lijkt door de uitspraken van de minister algemeen te worden ingezet.

Uit de beschrijving omtrent de grondslagen van de ‘brede benadering’, blijkt dat dit anders ligt (NCTV, 2012, p.1):

De grondslag voor de brede benadering in het Nederlandse contraterrorismebeleid is al aan het eind van het vorige millennium gelegd door de AIVD. In een tijd waarin (...) weinig aandacht bestond voor de veiligheidsrisico's van de radicale islam, waarschuwde de dienst politiek en samenleving al (...). Evenmin mocht volgens de dienst het schadelijke effect van hun optreden voor de beeldvorming van de islam en daarmee op het integratieproces van de moslims in de Nederlandse samenleving worden onderschat.

4.4.2 Versterking van de discourscoalitie

De uitspraken in de story line over een brede benadering, geven het startpunt voor diverse onderzoeksrapporten en beleidsontwikkelingen en leiden tot de samenkomst van wetenschap en politiek als coalitie in de aanpak van radicalisering in islamitische context. Hiermee is een groep ontstaan die hetzelfde discours hanteert, blijkende uit de diverse onderzoek rapportages naderhand. Een voorbeeld is het onderzoek van Buijs (2002), die de tegenstelling tussen islamitisch radicalisme en de westerse democratie onderzoekt. De uitkomsten van het onderzoek proberen de tegenstelling te nuanceren en de westerse democratieën te prikkelen om de eigen grondslagen te vernieuwen.

Vanuit de veiligheidssector presenteert de AIVD in december 2002 de nota, *'Rekrutering in Nederland voor de jihad, van incident naar trend'* en concludeerde dat: *“stagnerende integratie en deels in het verlengde daarvan toenemende radicalisering van kleine delen van de islamitische gemeenschap in Nederland een belangrijke rol spelen voor jihadisme”* (AIVD, 2002-4, p. 7). In deze nota wordt de AIVD ook stelliger in het benoemen van de verknoping van religie en radicalisering (AIVD-Nota, 2002-4, p.37):

De rekruteringen voor de islamitische strijd waarmee Nederland het afgelopen jaar geconfronteerd werd kunnen dan ook niet worden afgedaan als geïsoleerde incidenten. Veeleer betreffen het de eerste tastbare illustraties van een trend, nauw verbonden aan een sluipende worteling van een gewelddadige radicaal-islamitische stroming in de Nederlandse samenleving die zich in het westen en dus ook in Nederland voltrekt.

Ook presenteert de AIVD in 2002 het onderzoeksrapport ‘Democratische rechtsorde en het islamitische onderwijs’. In het kader van belemmering van het integratieproces wordt geconcludeerd *“dat een beperkt aantal personen en organisaties in het islamitisch onderwijs in Nederland activiteiten ontplooiën die er doelbewust op gericht zijn, of als effect hebben dat het integratieproces van moslims in de Nederlandse samenleving wordt belemmerd”* (AIVD rapport, 2002, p. 22).

Telkens wordt de belemmering of stagnering van het integratieproces gezien als belangrijke grond van radicalisering. De AIVD benoemt dat de vrijheden van religie, meningsuiting en vereniging geen vrijbrief mogen worden voor extremisme en terrorisme. Noch mag dit gebruikt worden om haat te zaaien tegen de omringende samenleving. In de CIVD wordt eenzelfde conclusie getrokken door diverse leden. Zo wordt het spanningsveld tussen de democratische rechtstaat en het wederzijds begrip geconstateerd door Haverkamp van het CDA (Handelingen Tweede Kamer 2002, p. 2). Mevrouw Karimi (Handelingen Tweede Kamer 2002, p. 3) van Groen Links benoemt dat de kern van het probleem is dat de tweede en derde generatie allochtonen zich hier blijkbaar niet thuis voelen en dat hun vertrouwen in de rechtsstaat is beschaamd. Zij pleit ervoor dat deze groep de uitgangspunten van de democratische rechtsstaat eigen gaat maken. *“Moslims moeten aanspraak kunnen maken op een volwaardige plaats in de Nederlandse samenleving”* (Handelingen Tweede Kamer 2002, p. 3).

Ook de minister van Binnenlandse Zaken ging mee in de beeldvorming en stelde dat de rekruteringen ten behoeve van islamitisch-radicalisme in Nederland niet meer afgedaan kunnen worden als incidenten, *“die verbonden zijn met een externe dreiging van islamitisch-terroristische netwerken”* (AIVD nota, 2002, p. 2). Daarbij wordt in zijn brief benadrukt, *“waartoe dergelijke processen uiteindelijk kunnen leiden, met de geslaagde en verijdelde islamitische terroristische aanslagen in Staatsburg, WTC en Pentagon”* (AIVD nota, 2002, p. 2).

De minister stelt dat voorkomen moet worden dat er in *“de samenleving een diep etnische-religieuze kloof ontstaat tussen moslims en niet-moslims”* (AIVD nota, 2002, p. 2). Hiermee wordt onderkend dat uitsluiting dreigt en de kloof groter wordt,

hetgeen wederom terugkomt op het integratieproces en daarmee wederom wordt geproblematiseerd.

4.4.3 Discoursinstitutionalisering

Ondanks dat er sprake is van een versterking van de discourscoalitie, is er nog geen volledige discoursinstitutionalisering. Nederland wordt gekenmerkt door het in beeld brengen van het probleem, maar het institutionaliseren in beleid en regelgeving laat nog even op zich wachten. De dreiging en noodzaak om beleid en regelgeving aan te passen is echter nadrukkelijk aanwezig.

4.4.4 Reflectie

De fundamentele kwesties die Bolkestein in 1991 aankaartte, leiden niet meer tot onoverkomelijk tegengeluid in internationale zin, maar ook in nationale zin. De laatste fase, de discoursinstitutionalisering is hiermee ingezet en zal in de volgende paragraaf definitief zijn doorgang vinden.

4.5 Moord op Theo van Gogh: De Nederlandse stelselwijziging van geïstitutionaliseerde actoren

Na 9/11 is er sprake van een discourscoalitie, die gekend wordt door wetenschappers, de regering en de diverse veiligheidsactoren. De volgende stap is die van de discoursinstitutionalisering. Wordt het nieuwe discours, radicale islam en de fundamentele en onoverbrugbare verschillen in waarden tussen de islamitische en de Westerse wereld, beschreven in beleid of regels en/of is er een visie geformuleerd met het nieuwe discours? Met de moord op Theo van Gogh kent Nederland naar analogie van de Verenigde Staten, een aanslag, waarin het proces van story line naar discourscoalitie en discoursinstitutionalisering wordt versneld.

4.5.1 Storyline

Op 2 november 2004 veroorzaakte de moord op Theo van Gogh na 9/11 een tweede grote schok in de Nederlandse samenleving. De gewelddadige jihad had ook voet aan de grond gekregen in Nederland. Met de moord op Theo van Gogh bereikt de media-aandacht over moslims een climax (Uitermark en Hajer, 2005) en wordt het debat over radicalisering onder moslims verder aangewakkerd (Veldhuis, Bakker, 2007). Moslimjongeren zijn, zo blijkt uit het onderzoek van Uitermark en Hajer (2005) vier keer zo vaak onderwerp van krantenartikelen, dan voor de moord op Theo van Gogh.

Moslimjongeren worden geassocieerd met radicalisering, waarover de zorg toeneemt. Hajer en Uitermark (2005) concluderen dat de angst voor de aanwezigheid van moslims, maar ook de angst voor polarisatie in de samenleving is toegenomen na de moord op Theo van Gogh. Er wordt volgens hen veel gesproken over radicalisering van moslims en dat de islamitische identiteit en de Nederlandse identiteit vaker als niet samengaand wordt beschouwd (Hajer en Uitermark, 2005a).

Ook de AIVD concludeert in het vierde kwartaalverslag van 2004 (p. 2) dat:

Het handelen van Mohammed B. onderstreept dat perifere personen uit radicaal-islamitische netwerken, die af en toe ondersteuning leveren niet minder gevaarlijk zijn dan degenen die een prominente rol te spelen. Duidelijk is geworden dat dergelijke netwerken in feite in hun geheel moeten worden beschouwd als sektarische verbanden van mensen, die in een gevaarlijke geestesgesteldheid verkeren of daar naartoe groeien. Deze religieus bepaalde geestesgesteldheid kan elk van hen op enig moment de motivatie bieden om een ultieme daad te stellen.

Iedereen binnen een radicaal-islamitisch netwerk kan voor de AIVD als potentieel gevaar worden gezien, omdat elk van hen op enig moment de motivatie kan hebben om een ultieme daad te stellen. Dus iedereen, kan op elk moment een ultieme daad verrichten als zij binnen een radicaal-islamitisch netwerk zitten. Een behoorlijke conclusie, op basis van een enkele casus. Immers (extreem neergezet), iedereen met een baard of djellaba kan nu gevaarlijk zijn. De AIVD beschrijft: *“Jonge salafieten verwijten Mohammed B., dat zij sinds de moord op Van Gogh niet meer met baard en djellaba over straat kunnen gaan zonder geconfronteerd te worden met afkeurende blikken”* (AIVD, 2004-4, p. 3).

4.5.2 Discourscoalitie

De moord op Theo van Gogh en de al in gang gezette “brede aanpak” vanuit de discourscoalitie na 9/11 kreeg meer reikwijdte, omdat Nederland ook geraakt wordt. Niet alleen terroristen van groepen als Al Qaida, maar ook ‘home grown’ terroristen zoals Mohammed B. blijken een rol te spelen. Deze gedachtegang vraagt in die periode om een rigoureuze beleidsaanpak van de geconstateerde problematiek, met het doel om mensen die radicaliseerden vroegtijdig te signaleren en onschadelijk te maken. De brede benadering die in 2001 al was ingezet, leidt tot een uitgebreide stelselwijziging in het

tegingaan van radicalisme en radicalisering. Ook de AIVD bevestigt haar brede invalshoek en benoemt dat terrorisme het *“sluitstuk van radicaliseringsprocessen is”*.

De nieuwe visie is dat de centrale en lagere overheid zich op drie soorten inspanningen dienen te richten: Als eerste het versterken van de binding van individuen en gemeenschappen aan de samenleving en aan de democratische rechtsorde. In feite het overbruggen van de fundamentele verschillen tussen gemeenschappen en de democratische rechtsorde. Ten tweede het bevorderen van weerbaarheid van de samenleving en van individuen en gemeenschappen. Als laatste het actief optreden tegen radicalen en hun ondersteuners (Handelingen Tweede Kamer, 2005a, p.4), een zijdelingse vermelding van de radicale islam. Dit blijkt uit de diverse onderliggende rapportages voor de totstandkoming van deze visie. Zo wordt verwezen naar de nota van de AIVD, Van Dawa tot Jihad, waarin een nadere analyse van de dreiging van islamitisch radicalisme wordt gegeven.

De AIVD heeft in 2005 *“het onderwerp radicalisering hoog op de politieke agenda”* gezet en de *“Kamer deelde breed de notie van de grote ernst van dit probleem”*. De minister van BZK heeft onder meer toegezegd te zullen onderzoeken wat de verklarende factoren zijn van het grote aandeel dat Marokkaanse jongeren hebben in deze problematiek” (AIVD, 2005-3, p. 10).

De overheid ontwikkelt daarbij in 2007 het Actieplan Polarisatie en Radicalisering 2007-2011 (Rijksoverheid, 2007), waarin het discours “radicale islam en de fundamentele en onoverbrugbare verschillen in waarden tussen de islamitische en de Westerse wereld” sterker wordt beschreven.

De discourscoalitie kent een erkenning die regering breed is en deze coalitie wordt met de laatste stap van de discoursverandering verder uitgebreid. Na de moord op Theo van Gogh ontstond een versnelde discoursinstitutionalisering en verdere uitbreiding van de discourscoalitie, zoals hieronder wordt beschreven.

4.5.3 Discoursinstitutionalisering

De discoursinstitutionalisering blijkt uit diverse verslagen, vermeldingen en aanpakken die zijn gestart na 2004. Het resulteert in nieuwe samenwerkingsverbanden, visie met betrekking tot de aanpak van religieuze radicalisering en ook de strafrechtelijke vervolging ervan.

In het actieplan (Rijksoverheid, 2007, p.5-6) wordt in 2007 de lange termijnvisie beschreven, dat voor Nederland de islamitische radicalisering en de rechtsextremistische radicalisering de grootste maatschappelijke bedreiging vormen.

Islamitische radicalisering komt veelal voor onder jongeren die zoeken naar zingeving (religieus/levensbeschouwelijke dimensie) of naar binding en erkenning binnen de groep (sociaal-culturele dimensie). Een andere belangrijke dimensie is de politieke, vanuit de ervaring van onrecht jegens henzelf of andere moslims in binnen- en buitenland. Gesteld wordt dat aanhoudende interetnische confrontaties op termijn de cohesie in de Nederlandse samenleving kunnen bedreigen.

Daarnaast wordt in 2004 een samenwerkingsverband aangegaan in het kader van de Contraterrorisme Infobox (CT Infobox). Deze CT Infobox biedt een sterk voorbeeld van de discourscoalitie op dat moment. Het verband bestaat uit AIVD, Fiscale Inlichtingen- en Opsporingsdienst - Economische Controledienst (FIOD-ECD), Immigratie- en Naturalisatiedienst (IND), de Landelijke Eenheid van de Nationale Politie, Koninklijke Marechaussee (KMar), Militaire Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (MIVD) en het Openbaar Ministerie (OM).

De CT Infobox brengt informatie over netwerken en personen, die op de een of andere manier betrokken zijn bij terrorisme of radicalisering, vanuit verschillende organisaties op een centraal punt bij elkaar. Binnen dit samenwerkingsverband wordt eenzelfde interpretatie van de term islamitisch radicalisme gehanteerd en is de discoursinstitutionalisering te herleiden.

Vanuit de AIVD wordt sinds 2006 over Jihadisme gesproken, als het gaat over een radicaal religieuze overtuiging (AIVD 2006, p. 11). Zij beschrijven in die periode dat processen van (autonome) radicalisering en jihadisering onder moslimjongeren in Europa beginnen met een meer intensieve of hernieuwde aandacht voor de islam gedurende de adolescentieperiode. Het leidt tot een oriëntatie op de radicale islam; een ontwikkeling die bij sommigen zelfs uitmondt in een proces van jihadisering (AIVD, 2006, p. 30).

De AIVD vermeldt in 2017 op hun website, over het aandachtsgebied radicalisering en terrorisme, dat Jihadistisch terrorisme voor Nederland een bedreiging blijft vormen. Het NCTV kent een iets andere benadering, maar beschrijft dat aan terroristische daden een proces van radicalisering vooraf gaat. Op dit moment bestaat de voornaamste terroristische dreiging voor Nederland uit jihadisme, een vorm van extremisme die zich zegt te baseren op de islam. De stroming distantieert zich van de overgrote meerderheid van traditionele interpretaties van de islam en schuwt geweld niet. Ook in de nationale Contraterrorismestrategie 2016-2020, (2016, p.7) wordt dit beeld bevestigd en wordt de

meeste dreiging voor Nederland gezien van de (wereldwijde) jihadistische beweging. Beleid en uitvoering zijn vooral hierop gericht.

Het Openbaar Ministerie (2017) beschrijft de aanpak van terrorisme en radicalisering als hun topprioriteit. Het strafrecht is onderdeel van een breed scala aan preventieve en repressieve maatregelen. De Nederlandse aanpak is allereerst gericht op het voorkomen dat Nederlandse burgers radicaliseren en gaan deelnemen aan de gewapende strijd in Syrië en Irak. Het strafrecht wordt mede ingezet om hen tegen te houden.

4.5.4 Reflectie

De moord op Theo van Gogh en de al in gang gezette “brede aanpak” vanuit de discourscoalitie na 9/11 krijgt meer reikwijdte, omdat Nederland geraakt is met de moord op Theo van Gogh. Het resulteert in nieuwe samenwerkingsverbanden, visie met betrekking tot de aanpak van religieuze radicalisering en ook de strafrechtelijke vervolging ervan. Dit maakte de discoursinstitutionalisering compleet.

4.6 Discoursverandering

In het voorgaande is beschreven hoe de verknoping tussen religie en radicalisering gaandeweg en uiteindelijk tot een verandering van discours en tot discoursinstitutionalisering hebben geleid. In deze paragraaf wordt vanuit de theorie van discours kritisch teruggekeken op dat proces om te toetsen of voldaan is aan de discoursverandering.

Discours is een specifieke uiting, sociale actie, van een object of een bepaalde groep op een bepaald niveau, waarmee de werkelijkheid wordt gestructureerd (Phillips en Hardy, 2002, p.3). Terugkijkend kunnen de uitingen van Bolkestein, de aanslag van 1993 en 2001, maar ook de moord op Theo van Gogh gezien worden als sociale actie. Het woord sociaal is in deze context wel vreemd, maar er is sprake van een sociale handeling. Het discours is “hoe” over het onderwerp of gebeurtenis gesproken wordt. In de analyse zijn diverse citaten aangehaald, om duidelijk te maken hoe er over de gebeurtenis is gesproken. Hieronder volgt een korte terugblik.

De aanleiding voor de BVD/CIVD om te kijken naar dit onderwerp is te herleiden uit één citaat:

Een mogelijk neveneffect van migratie uit Zuid Europese en Noordafrikaanse landen is de verdergaande radicalisering of fundamentalisering van moslimgemeenschappen in den vreemde, die zijn weerslag kan hebben op de verhoudingen tussen deze migrantengroepen in Nederland en hun houding ten opzichte van de Nederlandse samenleving.... Het kan hierbij leiden tot ernstige onderlinge rivaliteit waarbij bloedvergieten, belemmering van de vrijheid van meningsuiting of andere grondrechten, noch ernstige verstoringen van de openbare orde zijn uit te sluiten. (Handelingen Tweede Kamer 1990-3, p.20),

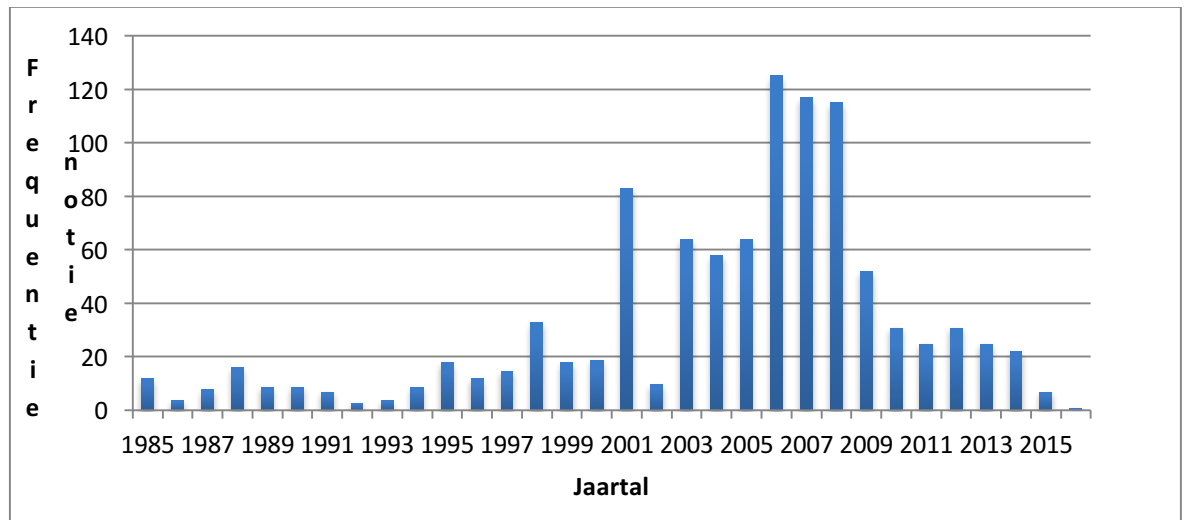
In het kort wordt hier de definitie van religieuze radicalisering neergezet, waarbij de nieuwe orthodoxe religie (moslim) zich verzet tegen de gevestigde religie/waarden in Nederland en streeft naar een diepgaande verandering in de samenleving. Het gebruiken van geweld of dwang wordt eveneens benoemd. Hoewel de bron de notulen van de CIVD zijn, betreft het een uitspraak van de BVD. In het eigen jaarverslag van 1992 wordt dit op pagina 32 nog benoemd door *“de toegenomen instroom van asielzoekers en economische vluchtelingen, die nauw samenhangt met de instabiliteit en ongunstige perspectieve van conflictgebieden aan de rand van Europa, Azië en Afrika”*.

Het gevolg van deze onderkenning is het starten van onderzoek naar de radicale islamiet. De BVD bestudeerde in 1993 een aantal radicale islamitische organisaties (BVD, 1993, p.21) en concludeerde in 1994 dat: *“ook in diverse andere landen zich radicaal islamitische bewegingen manifesteren, die in hoog tempo aan slagkracht en aanhang lijken te winnen. Dit zijn radicale islamieten van uiteenlopende nationaliteiten.”* (BVD, 1994, p. 16). De BVD was van mening dat *“de toenemende activiteit van radicaal islamitische groeperingen, waar representanten zich ook in Nederland bevinden, zorgwekkend is te noemen”* (BVD, 1994, p.16).

Hoewel de jaren negentig omtrent dit onderwerp nog gekenmerkt werden door discussie in politiek en maatschappelijk debat, was er binnen de CIVD/BVD verhouding al consensus over het bestaansrecht van de BVD. *“Al zijn de oude dreigingen misschien weg, alle woordvoerders hebben in feite geïndiceerd dat zij zich zorgen maken over nieuwe en wellicht voortdurende dreigingen. Dit maakt dat er een Binnenlandse Veiligheidsdienst moet bestaan”* (Handelingen Tweede Kamer, 1995, p. 18).

Het belang van dit bestaansrecht heeft uiteindelijk een sterke invloed gekend op de doorvoering van onderzoek naar de radicale islamiet en religieus radicalisme in algemene zin. De frequentie van de woorden radicalisering, radicalisme, radicale en

radicaal, kennen een behoorlijke toename in de maand-, kwartaal- en jaarverslagen van de AIVD/BVD. Figuur 3 illustreert de frequentie van deze vermelding.

Figuur 3. Frequentie van de notie radicalisering door de jaren in de verslagen van de AIVD/BVD

Hoewel figuur 3 de weergave van de frequentie van radicalisering per jaar weergeeft, zegt dit niet direct iets over religieus radicalisme. Uit de analyse van de maand- en jaarverslag na 1993, wordt radicalisering nog hoofdzakelijk vermeld in religieuze context. De BVD/AIVD hanteert in eerste instantie overwegend de vermelding radicale islamiet of radicale moslim. De stijgingen in 2001, een frequentie van 83 keer, 2006 (125) tot en met 2008 (115) en de afname die daarna wordt ingezet tot een frequentie van één keer in 2016, worden allen gekenmerkt door een toename van de vermelding religieus (islamitisch) radicalisme. De toename is te verklaren door de bomaanslag gepleegd op het World Trade Center (1993) in New York, door Al Qa'ida. In 1998 zijn er aanslagen van Al Qa'ida op ambassades van de Verenigde Staten en wordt het onderzoek "Politieke islam in Nederland" van de BVD gepresenteerd. Het geeft een verdubbeling van het termgebruik. In 2001 is een eerste piek in de frequentie, hetgeen volledig samenhangt met de aanslag op het WTC en Pentagon op 9 september 2001. De afname in 2002 heeft te maken met de opkomst van Jihad, waarna de AIVD overgaat tot de term Jihad of Jihadisme, in plaats van islamitische radicalisering. Het gevolg is dat radicalisering in een religieuze context minder beschreven wordt. In 2003 wordt door de AIVD wederom breder onderzoek naar radicalisering gedaan, in 2004 wordt Theo van Gogh vermoord en in 2005 zijn de aanslagen in Londen. Het geeft de AIVD in 2006 de

mogelijkheid om de prioriteit te leggen op onderzoek naar religieuze (islamitische) radicalisering, hetgeen een forse toename in frequentie laat zien. In de jaren erna wordt gewerkt aan duiding en procesanalyse, om uiteindelijk te komen tot een aanpak in repressieve en preventieve zin. De frequentie in de jaarverslagen loopt fors terug, maar naast de jaarverslagen worden wel diverse onderzoeken gepresenteerd. In de onderzoeken wordt nog gesproken over radicaliseringsprocessen, maar de aandacht gaat steeds meer uit naar disengagement en deradicalisering. De AIVD concludeert in 2009 in een onderzoek dat het beleid van de Rijksoverheid naar deradicalisering en disengagement moet gaan van de Jihad. Vervolgens wordt in het jaarverslag minder over radicalisering in religieuze context geschreven.

Bovenstaande illustreert de invloed van externe factoren op de discoursverandering (Jørgensen en Phillips 2002). Het zijn de niet-discursieve sociale, culturele en institutionele invloed factoren op de discursieve praktijk, maar ook ingrijpende fysieke gebeurtenissen. In het bijzonder deze ingrijpende fysieke gebeurtenissen zijn tekenend geweest in deze discoursverandering.

Na een aanslag ontstaat er commotie, debat en uiteindelijk consensus over een visie en aanpak van de situatie. Dit blijkt uit de versnelde totstandkoming van een discourscoalitie binnen de CIVD en BVD, na de aanslag in 1993. De internationale discourscoalitie na 9/11 en naderhand brede discourscoalitie in Nederland, deels ondersteund door de toename van aandacht op het onderwerp.

De theorie over discoursverandering laat ook zien dat het verenigen of overeenkomen van principes in het nieuwe discours, zal leiden tot een dominant discours, of bijstelling van het al aanwezige discours.

Het dominante discours van individualisme, vrijheid van mening, geloof en levensstijl is in Nederland essentieel in de periode voorafgaand aan het empirische onderzoek. Waarden als gelijke behandeling en een verbod op discriminatie wegens godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, ras, geslacht of welke grond dan ook staan prominent vooraan, maar beginnen te schuren met de werkelijkheid. De wijze waarop dit discours zich heeft ontwikkeld kent een aantal fasen.

Allereerst was er de visie van Bolkestein die een dreiging benoemde omtrent fundamentele en onoverbrugbare verschillen met de islamitische en Westerse wereld. Vervolgens is, door ingrijpende gebeurtenissen zoals de aanslagen op het WTC (1993 en 2001) en de moord op Theo van Gogh, de dreiging van de islam serieus genomen door de ontstane discourscoalitie. Vanuit een veiligheidscontext was er al langer

aandacht voor de radicale islam maar door de ingrijpende gebeurtenissen, was er ook een reden om over dreiging te spreken.

De hoge tolerantie naar minderheden en eisen die gesteld mochten worden, veranderden snel. Als derde werd religie, door de radicale islam en islamitisch terreur, in verband gebracht met geweld. Iets wat voorheen nog niet ter sprake was. Tenslotte werd ook de vrijheid van mening en geloof ter discussie gesteld. Het leidde tot zorgen over “minderhedenkwesities” (1994), vragen over het verbieden van organisaties en ook discussie over de Boerka (2010). Het geeft de indruk dat de context omtrent religie aan het veranderen is. Dit beeld wordt gesterkt door de individualisering in Nederland. Het volledige proces, waarin story lines over integratie en het verschil in waarden samenkwam, leidde uiteindelijk tot een discourscoalitie en discoursinstitutionalisering van het nieuwe discours.

Het nieuwe beleidsdiscours is: de radicale islam (jihad) en de fundamentele en onoverbrugbare verschillen in waarden tussen de islamitische en de Westerse wereld.

5 Conclusie en discussie

In dit onderzoek is beschreven hoe het beleidsdiscours over de verknoping van religie en radicalisering zich heeft ontwikkeld binnen de BVD/AIVD en CIVD. De Argumentative Discours Analysis van Hajer is waardevol gebleken in dit onderzoek naar discoursverandering. Middels de discoursanalyse is onderzoek gedaan naar, de uit vooronderzoek gebleken, belangrijkste gebeurtenissen die in de afgelopen dertig jaar in Nederland invloed hebben gehad op de ontwikkeling van het beleidsdiscours:

- Luzern Rede (1991)
- WTC aanslag (1993)
- WTC aanslag (2001)
- Moord op Theo van Gogh (2004)

5.1 Antwoord op de onderzoeksvraag

In deze paragraaf zal antwoord gegeven worden op de centrale vraag van dit onderzoek. De centrale vraag luidde:

Hoe heeft het beleidsdiscours over de verknoping van religie en radicalisering zich ontwikkeld binnen de BVD/AIVD en CIVD?

In de probleemstelling is genoemd dat de huidige verknoping van religie en radicalisering een sterke securitisering kent, met als gevolg een toenemende polarisatie, verdachtmaking en uitsluiting van islam en andere vormen van orthodoxe en georganiseerde vormen van religie. In het theoretische kader is juist een definitie naar voren gekomen, waarin de verknoping als een zoektocht naar een eigen identiteit binnen religie wordt benoemd, waarbij vanuit de nieuwe orthodoxe religie verzet is tegen de gevestigde religie. Ook zou de nieuwe orthodoxe religie streven naar een diepgaande verandering in de samenleving en in extremistische vormen gebruik maakt van dwang of geweld. Tevens is naar voren gekomen dat radicalisering en geweld al eeuwen onderdeel zijn van religie, maar dat dit nauwelijks wordt vermeld in onderzoek.

Net als andere wetenschappers (Vellenga, 2011, De Graaf, 2011, Kundnani, 2012 en Sanders, 2015), is ook in deze thesis de conclusie dat er een verschuiving is opgetreden in het discours omtrent de verknoping van religie en radicalisering. In dit geval een verandering binnen de veiligheidsdiensten. De conclusie van deze thesis is echter dat deze verandering eerder heeft plaatsgevonden. De uitleg en het proces hiervan

bestaat uit de verandering van het discours voorafgaand aan de jaren negentig en de jaren erna.

Het Nederlandse dominante discours binnen de veiligheidsactoren BVD en CIVD was voorafgaand aan de jaren negentig:

Radicalisering wordt gezien als onderdeel van een politieke stroming, of wordt benoemd in een politieke context. Religie ontbreekt in deze context.

Geenszins was er binnen de BVD of CIVD sprake van securitisering van de verknoping van religie en radicalisering. De verknoping van religie en radicalisering werd daardoor niet besproken als veiligheidsprobleem. Nederland werd gekenmerkt door de waarden individualisme, vrijheid van mening, geloof en levensstijl. Het stelde zich tolerant op naar etnische minderheden/culturen en religies. Vanaf de jaren negentig veranderde dit beeld sterk en veranderde het discours. Hiervoor zijn een aantal oorzaken te benoemen.

Een van de oorzaken voor deze verandering was de afnemende dreiging van het communisme, die vanaf de jaren vijftig centraal stond in de verslaglegging van de BVD. De opkomst van “de nieuw vijand” werd begin jaren negentig ingeluid en beschreven als dreiging, vanwege de fundamentele en onoverbrugbare verschillen tussen de islamitische en Westerse wereld. De Nederlandse “naïeve” en tolerante houding zou een gevaar opleveren voor de indringende cultuur en geloofsovertuiging van etnische minderheden uit het zuiden en midden-oosten, de dreiging van de islam.

Het discours wijzigde nog niet, maar doormiddel van diverse katalysatoren versnelde dit veranderingsproces. Diverse aanslagen op de Westerse wereld in 1993, 2001 en een versterking van het angstbeeld, door de benoeming dat op ieder moment en plek een aanslag gepleegd kan worden, gaven aanleiding tot discoursverandering. In tegenstelling tot andere onderzoekers, die 2001-2004 als veranderperiode zien, stelt deze thesis dat het discours van de verknoping van religie en radicalisering al sinds begin jaren negentig binnen de BVD en CIVD een directe relatie met geweld kent en als veiligheidsprobleem wordt gezien. Het discours omtrent de verknoping van religie en radicalisering is uiteindelijk veranderd tot het huidige dominante discours:

De radicale islam (jihad) en de fundamentele en onoverbrugbare verschillen in waarden tussen de islamitische en de Westerse wereld.

Vanuit de beleidsmatige context van de BVD/AIVD, werd en wordt veelvuldig onderzoek verricht met het nieuwe dominante discours. Denk daarbij aan *De*

democratische rechtsorde en islamitisch onderwijs en Rekrutering in Nederland voor de Jihad (AIVD, 2002), Actieplan Polarisatie en Radicalisering 2007-2011, maar ook de brede benadering in de terrorismebestrijding (NCTV, 2012) en Nationale Contraterrorismestrategie 2016-2020 (NCTV, 2016). Alle rapporten kennen een sterke verwijzing naar religieus radicalisme, in de vorm van de radicale islam/jihadisme in combinatie met geweld en bevestigen het geïnstitutionaliseerde dominante discours. De discoursverandering is daarmee volledig geïnstitutionaliseerd, uitgaande van de Argumentative Discours Analysis van Hajer.

5.2 Theoretische implicaties

In Nederland is nog niet eerder gekeken naar de ontwikkeling van het beleidsdiscours van de verknoping van religie en radicalisering. Dit onderzoek biedt met zijn conclusies een aanvulling op de inzichten omtrent de verknoping van religie en radicalisering.

De eerste aanvulling op de theorie is de beschrijving van de discoursverandering. Diverse onderzoekers noemen dat er een verandering in context is opgetreden, van politiek naar religieus. Echter de daadwerkelijke beschrijving van de verandering van het discours ontbreekt en wordt met deze thesis aangevuld binnen de context van BVD/AIVD en CIVD, de Nederlandse veiligheidsactoren.

De tweede aanvulling sluit hierop aan en gaat in op de periode, waarin de discoursverandering optreedt. Diverse onderzoeken (De Graaf, 2011, Vellenga, 2011 en Kundnani, 2012) stellen dat deze verandering optreedt in de periode 2001-2004. In deze thesis is juist duidelijk geworden dat dit discours al in 1993 veranderd, maar nog niet geïnstitutionaliseerd is buiten de BVD/AIVD.

De laatste aanvulling betreft de bevestiging dat religie weldegelijk een rol speelt binnen radicalisering en een relatie kent met geweldsvormen. Gekeken naar de geschiedenis door middel van Hellemans (2014) en ook het terugbladeren in de maandverslagen van de BVD wordt dit inzicht verkregen. Vaak wordt de geweldssituatie gerelateerd aan politiek geweld, terwijl met de huidige inzichten dit geweld van religieuze aard is. Daarbij is de bevestiging van de relatie van religie en radicalisering helpend, omdat er nog weinig onderzoek is gedaan naar deze relatie. Zeker door de verdere terugblik tot ver voor de jaren negentig, wat in de huidige onderzoeken nog beperkt is gedaan.

5.3 Praktische implicaties

Eerder is al beschreven dat de gevoelswaarde van religie en radicalisering is veranderd en aanleiding geeft tot verdachtmaking en misbruiken van burgerrechten. Het debat over religie, voornamelijk islam, gaat steeds meer over geweld en gevaar. Bovenal wordt er meer en meer gekeken door een veiligheidsbril naar de relatie tussen religie en radicalisering. We weten inmiddels, op basis van de theorie over discoursverandering, dat discours kan veranderen. Het gaat dan op de wijze “hoe” gesproken of geschreven wordt over de relatie tussen religie en radicalisering. Middels de opgedane kennis in deze thesis kan een nuance komen in het maatschappelijk debat. Nu klinkt dit heel groot, maar het basisprincipe is simpel. De specifieke uiting, sociale actie van een bepaalde groep of niveau kan een nieuwe werkelijkheid maken. Nu is er in dit geval een negatieve lijn, de relatie islam met radicalisering en geweld, ingebracht. Tegenwoordig zijn er steeds meer tegengeluiden over deze verdachtmaking en gevolgen daarvan. Het doel van deze thesis is om meer kennis te krijgen over deze discoursverandering, te beschrijven waardoor dit is ontstaan en de mogelijkheid te bieden om het proces verder door te zetten. In het theoretisch kader is al geschetst dat discoursverandering een continue proces is. In dit geval is het van belang om de nuance omtrent de verknoping van radicalisering en religie door te voeren in het maatschappelijk debat en daarmee verdere polarisatie en uitsluiting te voorkomen.

5.4 Beperkingen en aanbevelingen

Dit onderzoek omvat het beleidsdiscours binnen de BVD/AIVD. De BVD/AIVD bevindt zich in een heimelijke omgeving, waardoor nooit met honderd procent zekerheid te zeggen is of alle van invloed zijnde documentatie meegenomen is in het onderzoek. Desondanks kent het onderzoek wel een sterke interne validiteit. De empirische gegevens (citaten) zijn traceerbaar en dit maakt replicatie van het onderzoek mogelijk binnen dezelfde context. Wel blijft de interpretatie van de onderzoeker daarin een risico. Ik sta zelf kritisch ten opzichte van de veroordeling van bepaalde groeperingen, in dit geval de moslims. Daarentegen heeft dit onderzoek mij wel het beeld gegeven dat Nederland, een periode, behoorlijk naïef kijkt naar mogelijke gevolgen van radicaal religieuze groeperingen. Het heeft mijn kritische blik echter niet doen veranderen.

Aanvullend ken ik een kritische houding naar de AIVD, gezien het gemak waarmee sommige besluiten worden genomen voor verdergaand onderzoek. In een

eerder onderzoek heb ik gekeken naar de werkwijze van de AIVD, waar met bestuurlijke goedkeuring van de minister van Binnenlandse Zaken een onderzoek naar een potentieel gevaar verricht kan worden. In dat onderzoek en uit diverse mediaberichtgeving is gebleken dat de AIVD veelvuldig wetgeving overtreedt in het af luisteren van onder andere advocaten. De machtspositie van de AIVD in het informeren van de minister van Binnenlandse Zaken voor verder onderzoek, ervaar ik als dubieus. De minister laat zich informeren tot besluitvorming, door de partij die afhankelijk is van deze besluitvorming. De uitspraak “wij van wc-eend, adviseren wc-eend” komt voor mij sterk naar voren.

Het ondervangen van mijn beeldvorming is niet mogelijk binnen dit onderzoek, aangezien eenieder zijn eigen beeldvorming heeft van een situatie. Het verkrijgen van meerdere beeldvormingen en daarmee te komen tot een eenduidige antwoord is wel gewenst, hetgeen replicatie noodzakelijk maakt. De aanbeveling is dan ook om het onderzoek van deze thesis te herhalen en daarmee verdere bevestiging te krijgen.

De methodische keuze is weliswaar helpend geweest, maar gezien de beperkte tijd van een thesis en de omvang van de data binnen dit onderzoek is de methode niet volledig uitvoerbaar te maken. De volledige Argumentative Discourse Analysis van Hajer vraagt een uiteenzetting van alle citaten en reacties op deze citaten, maar ook interviews van sleutelfiguren.

Allereerst zijn de citaten niet volledig beschikbaar, omdat er sprake is van notulen en jaarverslagen. Het is dus de vraag of alle informatie daarin beschreven staat. Ter illustratie en verdediging van de interne validiteit, de hoeveelheid citaten die in relatie met de zoekterm “radica” zijn gevonden in de verslaglegging van de BVD/AIVD en de CIVD, beslaan een vijftigtal pagina’s.

Ten tweede zijn de sleutelfiguren, zoals in de onderzoeksopzet reeds is benoemd, niet beschikbaar om te interviewen. Zij hanteren een geheimhoudingsplicht.

Als laatste zal de discussie op detailniveau vervolgens niet meer bijdragen aan de rode draad van het verhaal en afleiden.

Gekeken naar de resultaten, is het erg lastig gebleken om een consistent beeld te schetsen van de verandering in story line en discours. Vele factoren hebben invloed op de story line en de wetenschap dat er meerdere story lines parallel lopen, maakt het praktisch onmogelijk om alle factoren van invloed op het probleem te benoemen. Daarbij is het wel opvallend dat er binnen de discourscoalities na ingrijpende gebeurtenissen snel wordt overgegaan tot handelen. Grote stelselwijzigingen en

ingrijpende maatregelen of beleidsplannen worden opgesteld en doorgevoerd. Het is maar de vraag of kritiek op sommige momenten nog wel mogelijk is. Is het bijvoorbeeld nog mogelijk om kort na een aanslag als 9/11 überhaupt tegengeluid te geven? Onderzoek wat uitgevoerd is in de Verenigde Staten, laat blijken van niet.

Ook in Nederland valt het op dat veel onderzoek is gebaseerd op islamitisch radicalisme en beleid vanuit deze context wordt ingezet. Nu is het niet direct een probleem dat er gehandeld wordt, maar is het niet handiger om een stap terug te doen en juist gebruik te maken van een casuïstische aanpak? Sociale werkelijkheden veranderen namelijk steeds sneller met de komst van social media en beleidsveranderingen kosten maanden, zo niet jaren om goed doorgevoerd te worden. De werkelijkheid kan dan alweer veranderd zijn, waarmee beleid niet aansluit op de werkelijkheid. In feite een veel voorkomend en bekend probleem, gezien de al bekende theorie over dit onderwerp van onder andere Lipsky (1980). Het onderkennen van discoursverandering kan hier helpend in zijn en geeft wellicht de mogelijkheid om tijdig aan te sluiten bij opkomende story lines en bij te sturen, wanneer story lines neigen tot samenknopen en leiden tot discoursverandering. De conclusies van Kundnani (2012) en Sedgwick (2010) impliceren bijvoorbeeld een spontaan ontstaan veranderingsproces van radicalisering naar religieuze context en “het moment voordat de bom af gaat”. Dit onderzoek laat zien dat er mogelijk signalen te herkennen zijn achter dit veranderingsproces. Het wordt dan ook aanbevolen om hier verder onderzoek naar te doen. Het mogelijke gevolg is dat bestuurskundige kennis en beleidsvorming veranderd wordt door deze kennis.

6

Literatuurlijst

- Asad, T. (1993). *Genealogies of Religion. Discipline and Reasons of Power in Christianity and Islam*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Bakker, J. (2008). *De Rotterdamse bonnetjesaffaire in het Algemeen Dagblad en RTV Rijnmond Nieuws*.
- Op zoek naar het beeld van Bram Peper. Erasmus Universiteit, Rotterdam. Onuitgegeven scriptie, Promotor, drs. J.M. Engelbert.
- Becker, J. (2005). *Het burgerschap in de troonredes, 1945-2005*, p.59-68 in Dekker, P. en De Hart, J. *De Goede burger*. Tien beschouwingen over een morele categorie. Den Haag: SCP.
- Berger, P. L., & Luckmann, T. (1966). *The social construction of reality: A treatise in the sociology of knowledge*. New York: Doubleday.
- Bhatia V. (2010). *Interdiscursivity in professional communication*. *Discourse & Communication* 4, p. 32-50
- Boxtel, R. (1998) 'BVD terecht alert'. Het Parool.
- Blommaert, J. (2004). *Discourse – A critical introduction*. Cambridge, University Press.
- Buijs, Frank (2002). *Democratie en terreur, de uitdaging van het islamitisch extremisme*. S.W.P. B.V.
- Buijs, F., Demant, F., Hamdi, F. (2006). *Strijders van eigen bodem*. Radicale en democratische moslims in Nederland. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Candlin C. (2006). *Accounting for interdiscursivity: challenges to professional expertise*. In M.Gotti & D. Giannone (eds.): *New Trends in Specialized Discourse Analysis*. Bern: Peter Lang.
- Candlin C. & Maley Y. (1997). *Intertextuality and interdiscursive in the discourse of alternativedispute resolution*. In B. Gunarsson, P. Linell & B. Nordberg (eds.): *The Construction of Professional Discourse*, 201-22. London: Longman.
- Coolsaet, R. (2008). *Jihadi terrorism and the radicalisation challenge*. European and American experiences. Farnham: Ashgate Publishing Limite.

- Dekker, P., De Hart, J. en Halman, L. (1997). *Religion and civil participation in Europe*. New York: Springer Press, 2013.
- Fairclough N. (1992). *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity Press.
- Fortuyn, P. (1999). *Tegen de islamisering van onze cultuur*. Nederlandse identiteit als fundament. A.W. Bruna Uitgevers B.V.
- Foucault, M. (1977) *Discipline and punish: The birth of the prison*. Penguin Books, London.
- Foucault, M. (1984). *Het gebruik van de lust: geschiedenis van de seksualiteit*, 2. SUN, Nederland.
- Graaf, B. de (2011). “*Religion Bites: religieuze orthodoxie op de nationale veiligheidsagenda*,” Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid 2, nr. 2 (2011): 62–81;
- Hajer, M. (1993). Discourse coalitions and the institutionalization of practice: the case of acid rain in Great Britain. The argumentative turn in policy analysis and planning. Duke University Press, Durham. p. 43-76.
- Hajer, M. (2006). Doing discourse analysis: coalitions, practices, meaning. In Brink, M. Words matter in policy and planning: Discourse theory and method in the social sciences (pp. 65-74). Utrecht: Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap.
- Hart, B. de. (2005). *Het probleem van dubbele nationaliteit*. Politieke en mediadebatten na de moord op Theo van Gogh. Migrantenstudies 21 (4), p. 224-238.
- Hellemans, S. (2014). *De innige banden van religie met radicalism*. Religie & Samenleving, 9 p. 7-22.
- Jansma, L.G. (2000). *The rise of the Anabaptist movement and societal changes in the Netherlands*. In Horst, I.B. (e.d.) Dutch Dissenters. Leiden, Brill p. 85-104.
- Jørgensen, M., & Phillips, L. (2002). *Discourse Analysis - as theory and method*. Londen: Sage.
- Kitzinger, J. (2007). *Framing and frame analysis*. In E. Devereux (eds.) Media studies. Key issues & debates (p.134-161). Los Angeles, Londen: Sage Publications.
- Kristeva J. (1986). *Word, dialogue and novel*. In T. Moi (Ed.) The Kristeva Reader, 34-61. Oxford:Blackwell.

- Kundnani, A. (2012). *Radicalisation: the journey of a concept*. Race & Class, Vol 54, Issue 2, p.3-25. Sage, London.
- Laclau, E. and Mouffe, C. (1985). *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*. London: Verso.
- Latuheru, E.J., de Vries, E.M., de Jong, M.J. (1994). *Integratie belemmerd? Een onderzoek naar belemmerende factoren bij de integratie van Turken, Koerden en Marrokanen in Nederland*. Rotterdam: RISBO.
- Lipsky, M (1980) *Street-Level Bureaucracy: Dilemmas of the Individual in Public Services*. New York: Russell Sage Foundation
- McCauley, C., & Moskaleiko, S. (2008). *Mechanisms of political radicalisation; Pathways towards terrorism*. *Terrorism and Political Violence*, 20, 415–433. doi: 10.1080/09546550802073367
- Mills, S. (1997). *Discourse*. London: Routledge.
- Moghaddam, F. (2009). De-radicalisation and the Staircase from Terrorism. David Canter (Ed.), *The Faces of Terrorism: Multidisciplinary Perspectives*. New York: John Wiley & Sons, p. 280.
- Momen, M. (2009). *Understanding Religion. A Thematic Approach*. Oxford: Oneworld Publications.
- Klerks, P. (1992). Nederland is vol, vinden veel kiezers. NRC Handelsblad
- Pestman, P. (2001). *In het spoor van de Betuweroute*. Rozenberg Publicaties, Amsterdam.
- Phillips, N. & Hardy, C. (2002). *Discourse Analysis: Investigating processes of social construction*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Prins, B. (2004). *Voorbij de onschuld*. Het debat over de multiculturele samenleving. Amsterdam: Van Gennep. Herziene versie
- Schans, van der W. (2003) *De snuffelstaat. Nederland en de BVD*. Amsterdam.
- Scheepers, P., Coenders, M. en Lubbers M. (2003). ‘Historisch overzicht van etnocentrische reacties in Nederland aan het eind van de twintigste eeuw’. *Beleid en Maatschappij* 30 (2) p. 80-89.
- Schmidt, M. ((1997) “*Tekstanalyse*” leest in *BVD-rapportage wat er niet staat*’, Trouw, 17 juli 1997
- Slotman, M. en Tillie, J. (2006). Processen van radicalisering – Waarom sommige Amsterdamse moslims radicaal worden, IMES.

- Smith, P. en Bell, A. (2007). *Unravelling the web of Discourse Analysis*. In: E. Devereux (eds.) *Media studies. Key issues & debates*. Los Angeles, Londen: Sage Publications, 78-100.
- Schmid, A.P. en Price, E (2011). *Selected literature on radicalization and de-radicalization of terrorists: Monographs, Edited Volumes, Grey Literature and Prime Articles published since the 1960s*, Crime, Law and Social Change, Volume 55, Number 4, May 2011, 337-348.
- Tillie, J. (2009). *Partijen, kiezers en de multiculturele Samenleving*. Vossiuspers UvA is een imprint van Amsterdam University Press.
- Uitermark, J. en Hajer, M. (2005) Performing authority: Discursive politics after the assassination of Theo van Gogh. *Public Administration* 86 (1), p. 5-19
- Vellenga, S. (2011). Religieuze orthodoxie in het publieke debat. *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid*, 2011, aflevering 2.
- Williams, R. (1983). *Keywords, A vocabulary of culture and society*. Oxford University Press, New York. p.251
- Yin, R. K. (1994). *Case study research: Design and methods* (2e ed.). Newbury Park, CA: Sage Publications.

Geraadpleegde internetbronnen

- Aslan, E. (2017) *Leer speelt grotere rol bij radicalisering jonge moslims*. Geraadpleegd op <https://www.rd.nl/kerk-religie/onderzoeker-leer-speelt-grotere-rol-bij-radicalisering-jonge-moslims>
- Bolkestein, F. (1991) *On the collapse of the Sovjet Union*. Geraadpleegd op <https://liberal-international.org/contentFiles/files/Bolkestein%201991.pdf>
- Bolkestein, F. (1991a) *Integratie van minderheden moet met lef worden aangepakt*. *De Volkskrant*, 12 september 1991.
- Cliteur, P. (2010). *Het Monotheïstisch Dilemma*. Utrecht. De Arbeiderspers.
- Eisinga, A.J., Scheepers, O., Bles, P. (2012). *Waardenverandering in Nederland: resultaten van de SOCON-enquete 1980-2011*. Geraadpleegd op <https://www.cbs.nl/nl-nl/achtergrond/2012/45/waardenverandering-in-nederland-resultaten-van-de-socon-enquete-1980-2011>
- Hajer, M (2017). *FAQ*. Geraadpleegd op: http://www.maartenhajer.nl/?page_id=14

- Ham, Scholten en Wijk, (2016). *Radicalisering in de gemeente Arnhem*. Bureau Beke. Geraadpleegd op http://www.beke.nl/doc/2016/Downloadversie_Radicalisering_in_de_gemeente_Arnhem_Bekereeks.pdf
- Klerks, P. (1992) *BVD-rapport negeert racistische incidenten*. NRC Handelsblad. Geraadpleegd op <https://www.nrc.nl/nieuws/1992/02/21/bvd-rapport-negeert-racistische-incidenten-7133815-a1299986>
- Koning, M., Meijer, R. (2015) *Islamhaat oorzaak van radicalisering?* Geraadpleegd op <https://www.nieuwwij.nl/themas/islamhaat-oorzaak-van-radicalisering/>
- Maekelberg E. (2010). *Radicalisering en radicalisering, de deconstructie van een omstreden begrip*. Ugent. Onuitgegeven scriptie, promotor prof. dr. R. Coolsaet. Geraadpleegd op 30/05/2013 : http://lib.ugent.be/fulltxt/RUG01/001/491/056/RUG01-001491056_2011_0001_AC.pdf
- NCTV (2016). *Nationale Contraterrorismestrategie 2016-2020*. Geraadpleegd op https://www.nctv.nl/binaries/CT-strategie%202016-2020_tcm31-80007.pdf
- Rijksoverheid (2007) *Actieplan Polarisatie en Radicalisering 2007-2011*. Geraadpleegd op <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/jaarplannen/2007/08/27/actieplan-polarisatie-en-radicalisering-2007-2011>
- Sanders, E. (2015) *Besmet woord: geradicaliseerd*. NRC Handelsblad. Geraadpleegd op https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:CJnkV_yJoVEJ:https://www.nrc.nl/nieuws/2015/11/26/besmet-woord-geradicaliseerd-1560735-a1287667+&cd=13&hl=nl&ct=clnk&gl=nl&client=safari
- Uitermark, J. en Hajer, M. (2005a). *Performing authority in the 'multicultural drama- Dutch public administrators in times of moral crises*. Geraadpleegd op <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.548.7650&rep=rep1&type=pdf>
- Veldhuis, T. en Bakker, E (2007). *Causale factoren van radicalisering en hun onderlinge samenhang*. Geraadpleegd op https://www.clingendael.nl/sites/default/files/20071200_cscp_art_veldhuis.pdf
- Versteegh, K. (1992). *Alle lof voor Bolkestein maar de migranten hebben er niet veel aan*. NRC Handelsblad. Geraadpleegd op

<https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:W7uIUKFXnzUJ:https://www.nrc.nl/nieuws/1992/07/29/alle-lof-voor-bolkestein-maar-de-migranten-hebben-7151240-a362784+&cd=5&hl=nl&ct=clnk&gl=nl>

Geraadpleegde maand/kwartaal/jaarverslagen BVD/AIVD

- BVD. (1950-1). *Eerste Maandverslag*. Geraadpleegd op <http://www.inlichtingendiensten.nl/jaarkwartaal maand/1950-01.pdf>
- BVD. (1951-5). *Vijfde Maandverslag*. Geraadpleegd op <http://www.inlichtingendiensten.nl/jaarkwartaal maand/1950-01.pdf>
- BVD. (1951-12). *Twaalfde Maandverslag*. Geraadpleegd op <http://www.inlichtingendiensten.nl/jaarkwartaal maand/1951-12.pdf>
- BVD. (1969-4). *Vierde Maandverslag*. Geraadpleegd op <http://www.inlichtingendiensten.nl/jaarkwartaal maand/1969-04.pdf>
- BVD. (1977-6). *Zesde Maandverslag*. Geraadpleegd op <http://www.inlichtingendiensten.nl/jaarkwartaal maand/1977-06.pdf>
- BVD. (1982-1). *Eerste Kwartaalverslag*. Geraadpleegd op <http://www.inlichtingendiensten.nl/jaarkwartaal maand/1977-06.pdf>
- BVD. (1982-4). *Vierde Maandverslag*. Geraadpleegd op <http://www.inlichtingendiensten.nl/jaarkwartaal maand/1982-4.pdf>
- BVD. (1985-1). *Eerste Kwartaalverslag*. Geraadpleegd op <http://www.stichtingargus.nl/bvd/1985-1.pdf>
- BVD. (1985-2). *Tweede Kwartaalverslag*. Geraadpleegd op <http://www.stichtingargus.nl/bvd/1985-2.pdf>
- BVD. (1985-3). *Derde Kwartaalverslag*. Geraadpleegd op <http://www.stichtingargus.nl/bvd/1985-3.pdf>
- BVD. (1985-4). *Vierde Kwartaalverslag*. Geraadpleegd op <http://www.stichtingargus.nl/bvd/1985-4.pdf>
- BVD. (1986-2). *Tweede Kwartaalverslag*. Geraadpleegd op <http://www.stichtingargus.nl/bvd/1986-2.pdf>
- BVD. (1986-3). *Derde Kwartaalverslag*. Geraadpleegd op <http://www.stichtingargus.nl/bvd/1986-3.pdf>
- BVD. (1986-4). *Vierde Kwartaalverslag*. Geraadpleegd op <http://www.stichtingargus.nl/bvd/1986-4.pdf>

- BVD. (1987-1). *Eerste Kwartaalverslag*. Geraadpleegd op <http://www.stichtingargus.nl/bvd/1987-1.pdf>
- BVD. (1987-2). *Tweede Kwartaalverslag*. Geraadpleegd op <http://www.stichtingargus.nl/bvd/1987-2.pdf>
- BVD. (1987-4). *Vierde Kwartaalverslag*. Geraadpleegd op <http://www.stichtingargus.nl/bvd/1987-4.pdf>
- BVD. (1988-1). *Eerste Kwartaalverslag*. Geraadpleegd op <http://www.stichtingargus.nl/bvd/1988-1.pdf>
- BVD. (1988-2). *Tweede Kwartaalverslag*. Geraadpleegd op <http://www.stichtingargus.nl/bvd/1988-1.pdf>
- BVD. (1988-3). *Derde Kwartaalverslag*. Geraadpleegd op <http://www.stichtingargus.nl/bvd/1988-1.pdf>
- BVD. (1988-4). *Vierde Kwartaalverslag*. Geraadpleegd op <http://www.stichtingargus.nl/bvd/1988-1.pdf>
- BVD. (1989-1). *Eerste Kwartaalverslag*. Geraadpleegd op <http://www.stichtingargus.nl/bvd/1989-1.pdf>
- BVD. (1989-2). *Tweede Kwartaalverslag*. Geraadpleegd op <http://www.stichtingargus.nl/bvd/1989-2.pdf>
- BVD. (1989-3). *Derde Kwartaalverslag*. Geraadpleegd op <http://www.stichtingargus.nl/bvd/1989-3.pdf>
- BVD. (1989-4). *Vierde Kwartaalverslag*. Geraadpleegd op <http://www.stichtingargus.nl/bvd/1989-4.pdf>
- BVD. (1990-1). *Eerste Kwartaalverslag*. Geraadpleegd op <http://www.stichtingargus.nl/bvd/1990-1.pdf>
- BVD. (1990-2). *Tweede Kwartaalverslag*. Geraadpleegd op <http://www.stichtingargus.nl/bvd/1990-2.pdf>
- BVD. (1990-3). *Derde Kwartaalverslag*. Geraadpleegd op <http://www.stichtingargus.nl/bvd/1990-3.pdf>
- BVD. (1990-4). *Vierde Kwartaalverslag*. Geraadpleegd op <http://www.stichtingargus.nl/bvd/1990-4.pdf>
- BVD. (1991). *Jaarverslag*. Geraadpleegd op <http://www.stichtingargus.nl/bvd/jaar1991.pdf>
- BVD. (1992). *Jaarverslag*. Geraadpleegd op <http://www.stichtingargus.nl/bvd/jaar1992.pdf>

- BVD. (1993). *Jaarverslag*. Geraadpleegd op <http://www.stichtingargus.nl/bvd/jaar1993.pdf>
- BVD. (1994). *Jaarverslag*. Geraadpleegd op <http://www.stichtingargus.nl/bvd/jaar1994.pdf>
- BVD. (1995). *Jaarverslag*. Geraadpleegd op <http://www.stichtingargus.nl/bvd/jaar1995.pdf>
- BVD. (1996). *Jaarverslag*. Geraadpleegd op <http://www.stichtingargus.nl/bvd/jaar1996.pdf>
- BVD. (1997). *Jaarverslag*. Geraadpleegd op <http://www.stichtingargus.nl/bvd/jaar1997.pdf>
- BVD. (1998). *Jaarverslag*. Geraadpleegd op <http://www.stichtingargus.nl/bvd/jaar1998.pdf>
- BVD. (1999). *Jaarverslag*. Geraadpleegd op <http://www.stichtingargus.nl/bvd/jaar1999.pdf>
- BVD. (2000). *Jaarverslag*. Geraadpleegd op <http://www.stichtingargus.nl/bvd/jaar2000.pdf>
- BVD. (2001). *Jaarverslag*. Geraadpleegd op <http://www.stichtingargus.nl/bvd/jaar2001.pdf>
- AIVD. (2002-3). *Derde Kwartaalverslag*. Geraadpleegd op <http://www.stichtingargus.nl/bvd/2002-3.pdf>
- AIVD. (2002-4). *Vierde Kwartaalverslag*. Geraadpleegd op <http://www.stichtingargus.nl/bvd/2002-4.pdf>
- AIVD. (2003-1). *Eerste Kwartaalverslag*. Geraadpleegd op <http://www.stichtingargus.nl/bvd/2003-1.pdf>
- AIVD. (2003-2). *Tweede Kwartaalverslag*. Geraadpleegd op <http://www.stichtingargus.nl/bvd/2003-2.pdf>
- AIVD. (2003-3). *Derde Kwartaalverslag*. Geraadpleegd op <http://www.stichtingargus.nl/bvd/2003-3.pdf>
- AIVD. (2003-4). *Vierde Kwartaalverslag*. Geraadpleegd op <http://www.stichtingargus.nl/bvd/2003-4.pdf>
- AIVD. (2004-1). *Eerste Kwartaalverslag*. Geraadpleegd op <http://www.stichtingargus.nl/bvd/2004-1.pdf>
- AIVD. (2004-2). *Tweede Kwartaalverslag*. Geraadpleegd op <http://www.stichtingargus.nl/bvd/2004-2.pdf>

- AIVD. (2004-3). *Derde Kwartaalverslag*. Geraadpleegd op <http://www.stichtingargus.nl/bvd/2004-3.pdf>
- AIVD. (2004-4). *Vierde Kwartaalverslag*. Geraadpleegd op <http://www.stichtingargus.nl/bvd/2004-4.pdf>
- AIVD. (2005-1). *Eerste Kwartaalverslag*. Geraadpleegd op <http://www.stichtingargus.nl/bvd/2005-1.pdf>
- AIVD. (2005-2). *Tweede Kwartaalverslag*. Geraadpleegd op <http://www.stichtingargus.nl/bvd/2005-2.pdf>
- AIVD. (2005-3). *Derde Kwartaalverslag*. Geraadpleegd op <http://www.stichtingargus.nl/bvd/2005-3.pdf>
- AIVD. (2005-4). *Vierde Kwartaalverslag*. Geraadpleegd op <http://www.stichtingargus.nl/bvd/2005-4.pdf>
- AIVD. (2006). *Jaarverslag*. Geraadpleegd op <https://www.aivd.nl/publicaties/jaarverslagen/2007/04/27/jaarverslag-aivd-2006>
- AIVD. (2007). *Jaarverslag*. Geraadpleegd op <https://www.aivd.nl/publicaties/jaarverslagen/2008/04/22/jaarverslag-aivd-2007>
- AIVD. (2008). *Jaarverslag*. Geraadpleegd op <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/jaarverslagen/2009/04/21/aivd-jaarverslag-2008>
- AIVD. (2009). *Jaarverslag*. Geraadpleegd op <https://www.aivd.nl/publicaties/jaarverslagen/2010/04/19/jaarverslag-aivd-2009>
- AIVD. (2010). *Jaarverslag*. Geraadpleegd op <https://www.aivd.nl/publicaties/jaarverslagen/2011/04/20/jaarverslag-aivd-2010>
- AIVD. (2011). *Jaarverslag*. Geraadpleegd op <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/jaarverslagen/2012/04/19/jaarverslag-aivd-2011>
- AIVD. (2012). *Jaarverslag*. Geraadpleegd op <https://www.aivd.nl/publicaties/jaarverslagen/2013/04/23/jaarverslag-aivd-2012>
- AIVD. (2013). *Jaarverslag*. Geraadpleegd op <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/jaarverslagen/2014/04/01/jaarverslag-aivd-2013>
- AIVD. (2014). *Jaarverslag*. Geraadpleegd op <https://www.aivd.nl/publicaties/jaarverslagen/2015/04/22/jaarverslag-aivd-2014>

- AIVD. (2015). *Jaarverslag*. Geraadpleegd op <https://www.aivd.nl/publicaties/jaarverslagen/2016/04/21/jaarverslag-aivd-2015>
- AIVD. (2016). *Jaarverslag*. Geraadpleegd op <https://www.aivd.nl/publicaties/jaarverslagen/2017/04/04/jaarverslag-2016>

Geraadpleegde Tweede Kamer stukken (CIVD)

- Handelingen Tweede Kamer (1987) Geraadpleegd op <http://www.stichtingargus.nl/bvd/par/cie1987.pdf>
- Handelingen Tweede Kamer (1990) Geraadpleegd op <http://www.stichtingargus.nl/bvd/par/cie1990.pdf>
- Handelingen Tweede Kamer (1990-3) Geraadpleegd op <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=sgd%3Ampg21%3A19911992%3A0006610>
- Handelingen Tweede Kamer (1991) Geraadpleegd op <http://www.stichtingargus.nl/bvd/par/cie1990b.pdf>
- Handelingen Tweede Kamer (1995) Geraadpleegd op <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/h-tk-19941995-79-4728-4753.html>
- Handelingen Tweede Kamer (1996) Geraadpleegd op <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/h-tk-19951996-101-6710-6748.html>
- Handelingen Tweede Kamer (1997) Geraadpleegd op <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-25418-2.html>
- Handelingen Tweede Kamer (1998) Geraadpleegd op <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-26279-2.html>
- Handelingen Tweede Kamer (1999) Geraadpleegd op <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-27186-1.html>
- Handelingen Tweede Kamer (2001) Geraadpleegd op <http://www.inlichtingendiensten.nl/toezicht/kst-28600-VII-43.pdf>
- Handelingen Tweede Kamer (2005) Geraadpleegd op <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-30542-1.html>
- Handelingen Tweede Kamer (2005a) Geraadpleegd op <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/dossier/29754/kst-29754-26?resultIndex=294&sorttype=1&sortorder=4>
- Handelingen Tweede Kamer (2006) Geraadpleegd op <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-31011-1.html>

- Handelingen Tweede Kamer (2007) Geraadpleegd op <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-31462-1.html>
- Handelingen Tweede Kamer (2014) Geraadpleegd op <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-34213-1.html>

Geraadpleegde onderzoeksrapporten

- AIVD rapport (2002). *De democratische rechtsorde en islamitisch onderwijs*. Geraadpleegd op <https://www.aivd.nl/publicaties/publicaties/2002/02/20/de-democratische-rechtsorde-en-islamitisch-onderwijs-buitenlandse-inmenging-en-anti-integratieve-te>
- AIVD nota (2002). *Rekrutering in Nederland voor de Jihad*. Geraadpleegd op <https://www.aivd.nl/publicaties/publicaties/2002/12/09/aivd-nota-rekrutering-in-nederland-voor-de-jihad>
- CBS, Nationaal Kiezersonderzoek Panel 1994-1997 (1999). *Kerncijfers, Voorburg/Heerlen*. Centraal Bureau voor de Statistiek.
- NCTV (2012). *De brede benadering in de terrorismebestrijding: Oorsprong, Ontwikkeling en Stand van Zaken*. Geraadpleegd op https://www.nctv.nl/binaries/brede-benadering-in-de-terrorismebestrijding_tcm31-31653.pdf
- Instituut voor Migratie- en Etnische Studies, IMES, (2010). *Salafisme in Nederland, aard, omvang en dreiging*. Geraadpleegd op <https://www.wodc.nl/onderzoeksdatabase/ontwikkeling-van-het-salafisme-in-nederland.aspx>
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, WRR (2007). *In debat over Nederland*. Veranderingen in het discours over de multiculturele samenleving en nationale identiteit. Amsterdam University Press, Amsterdam
- Openbaar Ministerie (2017) Geraadpleegd op <https://www.om.nl/onderwerpen/jihad-syriegangsters/>